

Viá»†t Nam thá»•i TÃcy SÆjn-Lá»ch sá»- ná»™i chiáº¿n 1771-1802_Má»Y Ä'áºsu

Contributed by lichsuvn.info
Monday, 20 April 2009

TÃan sÃich: Viá»†t Nam thá»•i TÃcy SÆjn-Lá»ch sá»- ná»™i chiáº¿n 1771-1802

TÃic giáº£: Táº¿ ChÃ- Ä'áº¿ TrÆ'á»ng

NhÃ xuáº¥t báº£n: CÃ'ng an NhÃçn dÃçn

NÃfm xuáº¥t báº£n: 2007

Sá»' hoÃj: ptlinh, chuongxedap

ChÃçn thÃ nh cáº£m táº¿:

- Ä'ng TrÆ'Æjng Bá»-u LÃçm, nguyÃan GiÃjm Ä'á»'c Viá»†n Kháº£o cá»•.
- Ä'ng Bá»-u Cáº£m, GiÃjo sÆº Ä'áº¿ há»•c VÃfn khoa SÃ i GÃ²n.
- BÃ Langlet, GiÃjo sÆº Ä'áº¿ há»•c VÃfn khoa SÃ i GÃ²n.
- Ä'ng Nguyá»...n Kháºc Kham, nguyÃan GiÃjo sÆº Ä'áº¿ há»•c VÃfn khoa SÃ i GÃ²n.
- Ä'ng NghiÃam Tháºm, GiÃjo sÆº Ä'áº¿ há»•c VÃfn khoa SÃ i GÃ²n, Quáº£n thá»§ Viá»†n Báº£o tá ng Quá»'c gia.
- Anh Nguyá»...n NhÃ£, Chá»§ nhiá»†m Táº-p san Sá»- Ä'á»'a.

Lá»œl Glá»šl THlá»†U

Khá»Yi

ngHÃa TÃcy SÆjn IÃ má»™t Ä'á»• tá i luÃ'n luÃ'n háº¥p dáº«n giá»i nghiÃan cá»©u Viá»†t Nam. Ä'Ãcy khÃ'ng pháº£i chá»%o IÃ má»™t cuá»™c khá»Yi nghÃa Ä'Ã Ä'Ãnh Ä'á»• Ä'Æ'á»£c hai dÃ²ng há»• phong giáº¿n trá»' vÃ- trong nhiá»•u tháº¿ cá»- á»Y Ä'Ã ng Trong vÃ Ä'Ã ng NgoÃ i, mÃ cÃ²n hoÃ n thÃ nh sá»± nghiá»†p chá»'ng ngoáº¿i xÃçm Ä'Ãnh lui hai káº¿ thÃ¹ há'ng máº¿nh á»Y miá»•n nam vÃ miá»•n báºc. VÃ- váº-y trong nhá»ng nÃfm Ä'áº¿ Chiáº¿n tranh tháº¿ giá»i thá»© hai, khi tinh tháº¿n dÃçn tá»™c Ä'Æ'á»£c nÃçng cao do TÃic Ä'á»™ng cá»§a cÃic phong trÃ o Ä'áº¿u tranh giáº¿i pháº£ng, thÃ- cuá»™c khá»Yi nghÃa láº¿i trá»Y thÃ nh trá»ng tÃçm chÃº Ä'½ cá»§a nhiá»•u nhÃ sá»- há»•c. Tiáº¿p Ä'áº¿n trong nhá»ng nÃfm sau chiáº¿n tranh chá»'ng PhÃp, trong xu hÆ'á»ng Ä'á»• cao vai trÃ Ä'á»™ng lá»±c cá»ch sá»- cá»§a nÃ'ng dÃçn, cuá»™c ná»•i dáº-y cá»§a nhá»ng ngÆ'á»•i anh há'ng Ä'jo váº£i láº¿i tÃfng thÃm sá»©c háº¥p dáº«n cÃic nhÃ sá»- há»•c MÃic xÃ-t á»Y miá»•n Báºc, muá»'n chá»©ng minh cho má»™t Ä'á»'nh Ä'á»• cÃ³ sáº¿m. Tháº-m chÃ- cÃ³ tÃic giáº£ cÃ²n Ä'j Ä'áº¿n nháº-n Ä'á»'nh Ä'Ãcy IÃ má»™t cuá»™c cÃic máº¿ng nÃ'ng dÃçn, hoáºc Ä'j xa hÆjn, cho Ä'Ãcy IÃ cÃji má»'c Ä'Ãnh dáº¿u sá»± há- nh thÃ nh cá»§a dÃçn tá»™c Viá»†t Nam. Cho Ä'áº¿n nay, trong thÆº má»¥c cá»§a ThÆº viá»†n Quá»'c gia HÃ Ná»™i, Ä'Ã cÃ³ khÃ'ng dÆ'á»'i 60 cuá»'n sÃich cá»§a cÃic tÃic giáº£ Viá»†t Nam nghiÃan cá»©u vá»• phong trÃ o nÃ y, Ä'áº¿y IÃ chÆ'á» ká»f há'ng trÃfm há'ng ngÃ n bÃ i báº¿o vÃ táº¿p chÃ- cá»© má»- i nÃfm Ä'áº¿n ngÃ y Táº¿t nguyÃan Ä'Ãnh láº¿i nháºc Ä'áº¿n chiáº¿n tháºng Ä'á»'ng Ä'a lá»'ch sá»- vÃ Ä'Æ'a ra nhá»ng Ä'Ãnh giÃj má»'i vá»• cuá»™c khá»Yi nghÃa.

NhÆºng

rá»'i nhá»ng suy nghÃ cáº£m tÃ-nh dáº¿n dáº¿n cÃng láºng Ä'á»•ng Ä'á»f Ä'i Ä'áº¿n nhá»ng pháçn tÃ-ch IÃ½ trÃ-. CÃic nhÃ nghiÃan cá»©u quan tÃçm hÆjn Ä'áº¿n nhá»ng tÃ i liá»†u bá»• trá»£ ngoÃ i lá»'ch sá»- chÃ-nh thá»'ng, Ä'áºc biá»†t IÃ nhá»ng tÃ i liá»†u dÃçn gian vÃ nhá»ng vÃfn báº£n cá»§a thá»•i Ä'Ã cÃ²n sÃ³t láº¿i, mong dá»±ng láº¿i má»™t bá»©c tranh chÃ-nh xÃic vá»• báº£n cháº¥t cuá»™c khá»Yi nghÃa. Pháº£i thá»«a nháº-n ráº±ng trong máº¥y tháº-p niÃan qua, chÃngg ta Ä'Ã sÆºu táº-p Ä'Æ'á»£c khÃj nhiá»•u tÃ i liá»†u má»'i vá»• TÃcy SÆjn, tá» « nhá»ng vÃfn bia bá»' bá»• quÃn, nhá»ng gia pháº£ trong cÃic dÃ²ng há»•, Ä'áº¿n nhá»ng vÃfn thÆº trao Ä'á»•i á»Y cÃic Ä'á»'n biÃn cáº£nh cÃ²n IÆºu giá» Ä'Æ'á»£c, vÃ nháº¥t IÃ nhá»ng cÃçu chuyá»†n ká»f dÃçn gian ráº¥t phong pháº. NhÆºng IÃc nÃ y chÃng ta Ä'ang Ä'á»©ng trÆ'á»»c má»™t thÃich thá»©c, Ä'Ã IÃ tÃ i liá»†u vá»• thá»•i TÃcy SÆjn cÃ²n láº¿i khÃ'ng Ä'áº¿y Ä'á»§, nhiá»•u lá»- há»ng chÆ'á» Ä'Æ'á»£c chá»©ng minh. Cháºng háº¿n riÃng chuyá»†n cÃic viÃn tÆ'á»»ng TÃcy SÆjn chá»%o huy cÃic má»©i táº¿n cÃ'ng ThÃfng Long nÃfm 1789, cÃng Ä'Ã IÃ m tá»'n bao giáº¿y má»±c tranh luáº-n mÃ váº«n chÆ'á» IÃ m ngÆ'á»•i Ä'á»•c thá»•a mÃ£n.

ChÃ-nh vÃ- vá°-y mÃ viá»tt tÃji bá°En cuá»n Viá»tt Nam thá»i TÃçy SÆjn cá»Sa Tá°; ChÃ- Á°á°ji TrÆ°á»ng IÃ má»Tm Á°Á°ng gÃp má»i Á°á»i vá»i viá»tt nghiÃn cá»©u lá»ch sá»- cuá»Tm cá»Yi nghÃ©a. CÃ³ lá°½ Á°Á°y IÃ má»Tm trong nhá»ng cÃ'ng trÃ-nh sá»m nhá°t Á°Á° cá»' gá°ng thu thá°-p tá»'i Á°a nhá»ng tÆ° liá»tt viá°tt vá»• TÃçy SÆjn cá»Sa Á°á»S cÃjc loá°ji ngÆ°á»•, tá»« cÃjc sá»- gia chÃ-nh thá»ng, Á°á°n nhá»ng ngÆ°á»•i trong cuá»Tm Á°Æ°Æjng thá»•i, vÃ quan trá»ng hÆjn IÃ lá»•i chá»©ng cá»Sa cÃjc giÃjo sÃ©, thÆ°Æjng nhÃçn vÃ bá»n phiÃu IÆ°u nÆ°á»c ngoÃ i Á°Á° cÃ³ má°t á»Y Á°á°ji Viá»tt trong nhá»ng thá»•i ká»³ Á°Á° (sÃjch xuá°t bá°En lá°Sn Á°á°Su nÃfm 1970 tá°ji SÃ i GÃ²n). TÃjc giá°£ Á°Á° IÃ m cÃ'ng viá»tt cá»khá°£o cá»©u má»Tm cÃjch cÃ³ há»tt thá»ng, Á°i tá»« viá»tt giÃjm Á°á»nh cÃjc tÆ° liá»tt viá»tt Á°Æ°á»£c sá»- dá»ng, xÃjc Á°á»nh tÃ-nh chÃçn xÃjc cá»Sa cÃjc tÆ° liá»tt viá»tt Á°Á°, tá»« tÃ i liá»tt chá»- HÃjn NÃ'm, Á°á°n cÃjc ghi chÃ©p vÃ bÃ°t kÃ½ cá»Sa ngÆ°á»•i nÆ°á»c ngoÃ i. Nhá»ng Á°á»a danh bá°ng chá»- HÃjn NÃ'm Á°Æ°á»£c xÃjc Á°á»nh lá°ji nhÆ° BÃçn Thiá°tt IÃ Mang ThÃ-t, Xuy Miá»tt IÃ XoÃ i MÃ°t, ThÃjn Lu Thang TrÃ'ng. Nhá»ng tÃn ngÆ°á»•i tÃn Á°á°t Á°Æ°á»£c ngÆ°á»•i nÆ°á»c ngoÃ i ghi lá°ji bá°ng, nhá»ng cÃji tÃn ká»³ quá°c nhÆ° Ou doi be, Hoe Hanh Loie, Choya, lua Heo Á°Á° Á°Æ°á»£c tÃjc giá°£ Á°á»i chiá°tt, tÃ-m quy luá°t chuyá»fn Á°çm Á°á»f dá»ng lá°ji chÃ-nh xÃjc hoá°c Á°Æ°a ra giá°£ Á°á»nh má»i. Qua tham khá°£o má»Tm khá»i IÆ°á»£ng tÃ i liá»tt phu phong phÃ° mÃ tÃjc giá°£ Á°Á° dá»ng lá°ji Á°Æ°á»£c cá°£ má»Tm giai Á°oá°jn lá»ch sá»- ká»f tá»« khi ná»• ra cuá»Tm cá»Yi nghÃ©a á»Y TÃçy SÆjn cho Á°á°n khi nhÃ Nguyá»...n thá»ng nhá°t Á°á°t mrá»c, ká°tt thÃ°c cuá»Tm chiá°tt tranh hÆjn 30 nÃfm. Má»-i má»Tm sá»± kiá»tt nÃ°•u cÃ³ sá»± so sÃjnh giá»- tÃ i liá»tt phu ghi lá°ji cá»Sa cÃjc Á°á°ji thá°Sn nhÃ LÃ°, Á°á°n cÃjc sá»- quan nhÃ Nguyá»...n, vÃ tham chiá°tt nhá»ng ghi chÃ©p cá»Sa cÃjc nhÃçn chá»©ng ngoá°ji quá»c vÃ tÆ° liá»tt Trung Hoa. TÃjc giá°£ khÃ'ng bá» qua nhá»ng tÆ° liá»tt vÃfn há»c vÃ truyá»n thuyá°tt dÃçn gian Á°á»f hiá»f u rÃm thÃm tÃ-nh cá°£m cá»Sa nhÃçn dÃçn Á°á»i vá»i tá»«ng nhÃçn vá°-t vÃ tá»«ng sá»± kiá»tt nÃ°•u lá»ch sá»-.

Ná°tt trong lá°Sn xuá°t bá°En Á°á°Su tiÃn tÃjc giá°£ lá°y tÃn cÃ'ng trÃ-nh IÃ Lá»ch sá»- ná»Tm chiá°tt á»Y Viá»tt Nam, thÃ- trong khi trÃ-nh bÃ y, tÃjc giá°£ khÃ'ng dá»ng lá°ji á»Y nhá»ng xung Á°á»Tm giá»- cÃjc tá°-p Á°oÃ n quÃçn sá»± Bá°c HÃ , Nam HÃ vÃ quÃçn khá»Yi nghÃ©a, mÃ cÃ²n Á°á»• cá°-p Á°á»n nhiá»•u hoá°jt Á°á»Tmng khÃjc cá»Sa xÃ há»Tm mÃ ná»•i IÃn trÃn há°tt IÃ hai cuá»Tm chiá°tt chá»ng ngoá°ji xÃçm vang dá»Tm á»Y Rá°jch Gá°Sm-XoÃ i MÃ°t vÃ á»Y Á°á»ng Á°a. VÃ- vá°-y trong lá°Sn tÃji bá°En nÃ y, Á°Æ°á»£c sá»± Á°á»ng Á°½ cá»Sa tÃjc giá°£, chÃng tÃ' Á°Á° Á°á»i lá°ji tÃn sÃjch IÃ Viá»tt Nam thá»•i TÃçy SÆjn, mang tÃ-nh bao quÃjt hÆjn. NhÆ° tÃjc giá°£ Á°Á° nhá°-n Á°á»nh trong lá»•i ká»³ á»©Tá°t cá°£ Á°Á° tá°jo nÃn má»Tm hoÃ n cá°£nh sÃ' i sá»çc trong phÃjt triá»fn á»Y Nam HÃ . Á°á»a phÆ°Æjng vÃ trung Æ°Æjng trÃ'ng chá»ng nhau á»Y cá°£ hai bÃn sÃ'ng Gianh, nhÆ°ng sá»©c má°jnh Á°á»a phÆ°Æjng miá»n Bá°c Á°Á° yá°tt thá°tt nhiá»•u vÃ- quÃj khá»© 10 thá°tt ká»• ká°tt tá°-p chung sá»ng. Cho nÃn biá°tt cá»' cÃ³ tÃn IÃ TÃçy SÆjn lá°ji ná»• bÃ'ng ra á»Y Nam HÃ vÃ Á°á»S sá»©c má°jnh Á°á»f Á°á°£o lá»Tm tá°tt cá°£: chiá°tt tranh 32 nÃfm chá»% IÃ cÃji gÃ°t Á°á»f tÃ³m thÃçu ká°tt quá°£ cá»Sa má°y trÃfm nÃfm gá°Sm gá» phÃçn tranh, má°y trÃfm nÃfm biá°tt nÃ°•i dá°Sn dÃ trong xÃ há»Tm Á°á°ji Viá»tt (...). Cho nÃn phá°£i nÃ³ rá°ng nhá»ng thá»«a hÆ°á»ng cá»Sa quÃj khá»©, cá»Sa trá°-n chiá°tt ká°tt thÃ°c phÃçn tranh, Á°á°-m hay lá°jt, nhiá»•u hay Á°-t rá»i sá°½ há»£p vá»i nhá»ng Á°iá»•u kiá»tt má»i ná°£y sinh Á°á»f bá°t Á°á°Su lá»ch sá»- Viá»tt Nam. Á°á°t nÆ°á»c sá°½ cÃ ng ngÃ y cÃ ng phá»©c tá°jp hÆjn Á°á»f theo nhá»ng biá°tt nÃ°•u tÃmng thá°tt giá»i mÃ bÆ°á»c vÃ o thá»•i cá°-n Á°á°ji vá»i Gia LongÆ°.

Viá»tt Nam thá»•i TÃçy SÆjn IÃ má»Tm giai Á°oá°jn bá°En lá»• trong lá»ch sá»- Á°á°t nÆ°á»c ta. Á°Á° IÃ sá»± bÃ'ng ná»• cá»Sa nhá»ng xung Á°á»Tm ngá°m ngá°Sm bÃn trong má»Tm xÃ há»Tm Á°ang trÃn Á° phÃjt triá»fn, Á°á»f san bá°ng tá°tt cá°£ má»i trá»Y ngá°ji trÃn con Á°Æ°á»ng thá»ng nhá°t dÃçn tá»Tm, phÃjt triá»fn quá»c gia. Mong rá°ng viá»tt tÃji bá°En cuá»n sÃjch nÃ y sá°½ Á°Á°p á»©ng Á°Æ°á»£c nhu cá°Su cá»Sa bá°jn Á°á»c, muá»n hiá»f u sÃçu thÃm vá»• má»Tm giai Á°oá°jn Á°á°y biá°tt nÃ°•u tÃmng cá»Sa dÃçn tá»Tm, cÃ³ Á°Æ°á»£c cÃji nhÃ-n Á°á°y Á°á»S hÆjn vá»• nhá»ng nhÃçn vá°-t anh hÃ'ng cÃ©ng nhÆ° nhá»ng ká° phiÃu IÆ°u cá»Sa má»Tm thá»•i ká»³ lá»ch sá»-.

Á°Á° HÃTMNG Há»Tm Khoa há»c Lá»ch sá»- Viá»tt Nam Má»ž Á°á°U Há°-u bÃjn thá°tt ká»• XVIII IÃ má»Tm trong nhá»ng giai Á°oá°jn rá»i ren nhá»©t vÃ cÃ©ng IÃ má»Tm trong nhá»ng giai Á°oá°jn hiá°tt hoi mÃ ngÆ°á»•i Viá»tt sau khi chá»u Á°Æ°á»£c cÆjn chuyá»fn mÃ-nh, thá°y Á°á°t nÆ°á»c lá»n má°jnh hÆjn, dá»i dÃ o sinh lá»çc hÆjn ngÃ y trÆ°á»c. Cuá»Tm cá»Yi nghÃ©a TÃçy SÆjn, biá°tt cá»' tÃ n LÃ°, má°jt Trá»nh, sá»± phá»ç há»i cá»Sa há»• Nguyá»...n, tá°tt cá°£ Á°á°y sinh Á°á»Tmng, há°p dá°n, khiá°tt cho ngÆ°á»•i Á°Æ°Æjng thá»•i vá»Tm vÃ ghi chÃ©p, ngÆ°á»•i sau kiÃn nhá°n lá»çc lá»•i IÃ m nÃn nhá»ng tá»ng há»£p chuyÃn biá»tt, khoa há»c mÃ chÃng

ta chÄ° Ä½ á» ÿ Ä°Ä°cy. HÄ°y cá» f lá°y má»™t vÄ° i trÆ°á»ng há»Æp. Thá»i Ä°á°ji lá»ch sá»« cá» f trÄ°n trÄ°n má»™t phá°šn khÄ°i lá»n trong quyá»fn Histoire moderne du pays dÄ°™ Annam (1529 - 1820) cá»ša Ch. Maybon1 IÄ° äœquyá»fn sÄ°ich cÄ°3 giÄ°i trá» Ä°á°c biá»†tâ€•, äœemá»™t cÄ°ng trÄ°nh cÄ°3 giÄ°i trá»ch trong há»c giá»iä€• nhÆ° Phá°i trÄ°n tá»Æng2.

KhÄ°ng

khÄ°- phá»c cá»• do bÄ°jo Tri TÄ°n (1940-1945) Ä°Æ°a tá»i phá°a ngÆ°á»i Viá»†t, dÆ°á»i sá»± thÄ°c Ä°á°cy cá»ša á°nh hÆ°á»Yng TrÆ°á»ng Viá»...n Ä°Ä°ng BÄ°c cá»• qua cÄ°c Ä°ng á»ng HoÄ° Nguyá»...n VÄ°fn Tá»', Biá»†t Lam Trá°šn Huy BÄ°i, MÄ°n KhÄ°inh DÆ°Æ°ng Ká»μ... há»Æp vá»i khÄ°ng khÄ°- nghiÄ°m trá»ng cá»ša Thá°çhiá°çn thá»© hai nuÄ°i dÆ°á»ng Ä½ hÆ°á»ng khá°o sÄ°it, khiá°çn thá°y xuá°t hiá»†n giá»-a ná»ng tÄ°c phá°m lá»ch sá»- khÄ°c, quyá»fn Quang Trung Nguyá»...n Huá»†t, anh hÄ°ng dÄ°n tá»™c cá»ša Hoa Bá°ng3.

CÄ°ng Ä°Æ°á»c cá»-a soá°in thÄ° nh hÄ°nh trong thá»i ká»³ Ä°Ä°³, nhÆ°ng xuá°t hiá»†n muá»™n mÄ°ng trong thá»i chiá°çn tranh (1945-1954) Ä°á»f nhÄ°n dá»p biá»†n há»™ cho thÄ°i Ä°á»™ soá°in giá°Æ trÆ°á»c thá»i cuá»™c IÄ° quyá»fn La SÆ°in Phu Tá»- cá»ša HoÄ°ng XuÄ°n HÄ°n4. Hiá»†n nay theo vá»i sá»± tá°jo lá°p cÄ°c chá»ng chá»%o Sá»- há»c á» ÿ trÆ°á»ng Ä°á°ji há»c Huá°ç, giÄ°jo sÆ°° Nguyá»...n PhÆ°Æ°ng cá°ng khá°o sÄ°it biá°çn Ä°á»™ng TÄ°cy SÆ°in Ä°Ä°fn dá°šn trÄ°n cÄ°c tá°p chÄ°- Ä°á°ji há»c, BÄ°ch khoa, Ä°á°ji há»c SÆ°° phá°m Huá°ç5.

VÄ° bá°t Ä°á°su chÄ°ng tá°i cá°ng thu ná°t tá°i liá»†u Ä°á»f khá°o sÄ°it giai Ä°oá°in nÄ°y trong tá°nh cÄ°ch toÄ°n thá»f cá»ša nÄ°³ dÆ°á»i nhan Ä°á»• IÄ° : äœLá»ch sá»- ná»™i chiá°çn á» ÿ Viá»†t Nam tá»« 1771 Ä°á°çn 1802ä€•.

CÄ°c thÆ° viá»†n: ThÆ° viá»†n quá»c gia,

Tá»ng thÆ° viá»†n vÄ° Ä°á°c biá»†t ThÆ° viá»†n Khá°o cá»• Ä°Ä°Æ cung cá°p tá°i liá»†u cho chÄ°ng tá°i. CÄ°c bá°i chá»%o dá°«n thÆ° tá»ch cá»ša L. CadiÄ°re vÄ° P. Pelliot, E. Gaspardone, Trá°šn VÄ°fn GiÄ°p, Huá»³nh Khá°c Dá»Æng, á» ÿ cÄ°c sÄ°ich tá»ng há»Æp cá°ng thá°n theo tinh thá°šn khoa há»c Ä°Ä° giÄ°p chÄ°ng tá°i dá»... dÄ°ng trong khi tá°m tá°i. NhÆ°ng á» ÿ Ä°Ä°cy chÄ°ng tá°i vá°«n vá°p phá°i má»™t Ä°iá»•u mÄ°ng Ä°á»c trÆ°á»c Ä°Ä° IÆ°u Ä½ tá»i: tá°i liá»†u khiá°çm khuyá°çt.

LÄ° QuÄ°½ Ä°Ä°n ngÄ°y trÆ°á»c Ä°Ä° thá»ng trÄ°ch vá»• tá°nh trá°ng sÄ°ich vá» ÿ IÆ°u lá°ç, má°t mÄ°jt á» ÿ nÆ°á»c ta6. nhÆ° L. CadiÄ°re vÄ° P. Pelliot7,

äœkhÄ°ng á» ÿ Ä°Ä°u má° cÄ°i gia tá°i kiá°çn thá»© cá»ša má»™t dÄ°n tá»™c lá°ji tan biá°çn nhanh nhÆ° vá°-yâ€•. Thá»c ra, tá°nh trá°ng hiá°çm hoi sÄ°ich vá» ÿ, ná°t IÄ° sá»- kÄ°½, cá°ng Ä°Æ°á»c ngÆ°á»i xÆ°a cá°ng ná°n IÄ° tá°ji ngÆ°á»i ta Ä°t chuyÄ°n tá°m chÄ° Ä½ sÄ°ng tá°c. Tham tá»Æng Ä°á»i Trá»nh Khá°i IÄ° BÄ°i Huy BÄ°ch viá°çt: äœNÆ°á»c ta vá»• má°n sá»- kÄ°½ rá°t IÄ° sÆ°i IÆ°á»c. ChÄ°p sá»- cÄ° hai lá»i, má»™t IÄ° ká»• truyá»†n, hai IÄ° biÄ°n niÄ°n. Lá»i ká»• truyá»†n thá»i Ä°Ä° khÄ°ng cÄ°3 rá»i, Ä°á°çn lá»i biÄ°n niÄ°n cá°ng lá°ji thiá°çn thá»n, nhiá»u chá»— sai lá°šm... Há»c giá°Æ cÄ°3 biá°çt nghÄ° Ä°á°çn cá°ng ná°n sá»-a sang lá°ji sá»-, hay IÄ° IÄ° m lá»i bá°n bá°ç, chá»©a vÄ° o kho vua Ä°á»f Ä°á»Æi há°-u thá°ç ä€•8.

Thá°ç

mÄ° khÄ°- há°-u vÄ° chiá°çn tranh tá°n há°ji lá°ji Ä°ua nhau phá°i hoá°ji ná»ng sÄ°ich vá» ÿ Ä°t á»i Ä°Ä° ra Ä°á»i. Hai tá°c giá°Æ CadiÄ°re vÄ° Pelliot tá»« nÄ°fm 1904 cá°n cá° giá»ng bi quan huá»ng IÄ° chÄ°ng ta bÄ°cy giá»•, trá°i qua chiá°çn tranh tiÄ°u thá»• 1945-1954 vÄ° 1956 - ?. Bá»™ Thá»c lá»c chÄ°nh biÄ°n Ä°á»†t ná°t ká»• cá»ša Viá»†n Khá°o cá»• thiá°çn má°t tá»« quyá»fn 14 tá»i quyá»fn 32 IÄ° má»™t trong ná»ng vÄ° dá»Æ. Cá° ná»ng sÄ°ich khÄ°ng dÄ°ng Ä°Æ°á»c hoá°c thiá°çn há»†t hiá»†t quá°Æ xÄ°c thá»c: quyá»fn HoÄ°ng LÄ° ná°t thá»ng chÄ°- theo bá°Æn dá»ch cá»ša NgÄ° Tá°t Tá»' cá° ná»ng lá»—i in thá°t IÄ° tai há°ji. Tá°i liá»†u hiá°çm hoi dá°«n Ä°á°çn sá»± cÄ°ch biá»†t ngÆ°á»i vÄ° tá°i liá»†u: cá° thá»f thÆ° viá»†n á» ÿ Huá°ç cá°n giá»- ná»ng bá»™ Thá»c lá»c thiá°çn sÄ°t trÄ°n9. VÄ°- lá°½ Ä°Ä°³ má° tá°i liá»†u thÆ°á»ng phá°i rá°i rÄ°ç khiá°çn chÄ°ng ta sá»- dá»Æng khÄ°ng Ä°á»•u phá°šn sÄ°ich tham khá°o Ä°Ä° liá»†t kÄ°a.

NhÆ°ng

ná°çn bá°ng IÄ°ng vá»i thá»c tá°ç thÄ° chÄ°ng ta cá°ng cá° thá»f sá»- dá»Æng phá°šn hiá»†n cá° Ä°Æ°á»c. Tá°i liá»†u gá»m cá° hai phá°šn xÄ°t tá»« nguá»n gá»c: ná»ng giá°y tá»•, sá»- sÄ°ich cá»ša ngÆ°á»i nÆ°á»c ta Ä°á»f lá°ji hay cá»ša cÄ°c nhÄ°n vá°t TÄ°cy phÆ°Æ°ng cá° liÄ°n lá°ç vá»i cá°ng cuá»™c truyá»•n giÄ°jo, buÄ°n bá°n vá»i xá»© nÄ°y cung cá°p.

Loá°ji

thá»© ná°t, phá°šn thuá»™c ná»ng tá°i liá»†u xÄ°c Ä°Ä°ng ná°t, cá° thá»f IÄ° cÄ°c Ä°á»ng tiá»•n Cá°nh HÆ°ng, ChiÄ°u Thá»ng, Quang Trung, Cá°nh Thá»nh, cÄ°c bá»™ giÄ°p, khÄ°- giá»i cá»ša tÆ°á»ng binh ChÄ° -vÄ° cá»ša Nguyá»...n Ä°nh (trÆ°ng bá°y á» ÿ Há»™i chá»Æ SÄ°i GÄ°n, khu lá»ch sá»- 1942), bá°Æn chá»Æp á°nh cÄ°c thÆ° Nguyá»...n Ä°nh gá» ÿ ngÆ°á»i TÄ°cy

phÆ°Æjng, chiáº¿u truyá»•n La SÆijn Phu Tá»§ cá»§a Quang Trung, sáºc phong tháºšn Ä'á»•i Quang Trung (trÆ°ng bá y á»ÿ Há»™i chá»£ HÄ Ná»™i, khu lá»ch sá»-, 1940-1941)10... Trong nhá»ng thá»© nÄ y thÄ- chÄ-nh chÄ°ng tÄ'i cÄ°ng chá»% tháºy táº-n máºt, trong hÄ-nh trá°ng thá»±c cá»§a nÄ³, cÄjic Ä'á»°ng tiá»•n, cÄjic thÆ° vÄ tá»• sáºc thuá»™c Nguyá»...n Huá»³nh Ä'á»°c vá»• chuyáº¿n Ä'i sá»© nÄfm 1797 thÄ'i. TÄ i liá»t u nÄ y cáºt trong nhÄ thá»• Ä'á»°c Nhuáº-n háºsu á»ÿ IÄ ng KhÄjnh Háº-u, tá»%nh Long An vÄ cáºm giÄjic Ä'áºsu tiÄ°n cá»§a chÄ°ng tÄ'i khi nhÄ-n tháºy IÄ xá»© sá»ÿ Ä'Æ°Æjng thá»•i quáº£ thá»±c nghÄº nÄ n, tá» « Ä'Ä³ má»•i hiá»fu rÄµ hÆjn ná»—i tháºt vá»°ng cá»§a bá»•n phiÄ°u IÆ°u Olivier, Barizy.

CÄ°ng

thuá»™c loáºji thá»© nháºt nhÆ°ng tiáº¿p theo nhá»ng tÄ i liá»t u ká»f trÆ°á»c trong thá»© tá»± cá»• Ä'ia»fn vá»• tÄ-nh cÄjich xÄjic thá»±c IÄ cÄjic thi vÄfn, lá»•i thuáº-t cá»§a cÄjic nhÄ°n váº-t lá»ch sá»- (NgÄ ThÄ- Nháº-m, Phan Huy Ä'ch, Trá»nh HoÄ i Ä'á»°c...). Pháºšn nhiá»m nhá»ng loáºji nÄ y vÄ- tÄ-nh cÄjich tiÄ°u khiá»fn, ngÄ°m vá»nh cá»§a chÄ°ng vÄ má»™t sá»' nhá»ng báºn vÄfn vÄ- hÄ-nh thá»©c váºšn Ä'á»'i cá»§a chÄ°ng váº«n Ä'Æ°á»£c ká»f IÄ tÄ i liá»t u vÄfn há»•c.11. NhÆ°ng náº¿u nÄ³i nhÆ° H. I. Marrou12 ä°emá»•i thá»© Ä'á»°u cÄ³ thá»f IÄ tÄ i liá»t uä°•, thÄ- ta váº«n dÄ°ng Ä'Æ°á»£c chÄ°ng bá»ÿi vÄ-, cÄjic vÄfn tháºšn cá»§a chÄ°ng ta ngÄ y xÆ°a IÄ m thÆj vÄfn IÄ Ä'á»f diá»...n táº£ má»'i xÄ°c Ä'á»™ng cá»§a há»• trÆ°á»c sá»± kiá»tñ xáºy ra, nghÄ°a IÄ tÄ-nh cÄjich nhÄ°n chá»©ng lá»ch sá»- cá»§a há»• váº«n cÄ³ ngay khi há»• Ä'á»f há»°n mÆj má»™ng. Ä'á»°c cÄ°u thÆj LÄª Ngá»°c HÄ°n khÄ³c Quang Trung:

â°emÄ nay Äjo váº£i cá»• Ä'Ä oä°•

trong má»™t tiáº¿ng kÄ°u tháºt vá»°ng dÄ i 164 cÄ°u, triá»•n miÄ°n ná»—i niá»•m Ä'au xÄºt, ta tháºy xÄ°c Ä'á»™ng trÆ°á»c cáº£nh tá»- biá»t sinh ly. NhÆ°ng náº¿u dá»ng á»ÿ IÄ°nh vá»±c sá»- há»°c, thÄ- hai chá»- ä°ecá»• Ä'Ä oä°• IÄ má»™t chá»©ng cá»» hoáºt Ä'á»™ng cá»§a quÄ°n tÆ°á»ng TÄ°y SÆijn, chá»©ng cá»» tháºy á»ÿ nÆji khÄjic, nÆji cÄjic bá»©c thÆ° cá»§a L.M (linh má»°c) D. de Jumilla vÄ L. Barizy.

1. Paris. Lib. Plon. 1919.
2. ThÆ°á»£ng Chi vÄfn táº-p, Bá»™ Quá»c gia GiÄjo dá»°c (Viá»t Nam Cá»™ng hÄ²a) tÄji báºn, táº-p V.8. Ä'Äjng IÆ°u Ä½ ráºng Aurousseau khi phÄª bá-nh sÄjch cá»§a Maybon láºji chÄª ráºng Ä°ng nÄ y khÄ°ng tÄ-m Ä'Æ°á»£c gÄ- má»•i hÆjn nhá»ng Ä'ia»°u má L. CadiÄ°re Ä'Ä nÄ³i Ä'áº¿n hÆjn 10 nÄfm trÆ°á»c.
3. Gá»°m 2 táº-p, táº-p trÄ°n 202 trang (Tri TÄ°n xuáºt báºn, in xong ngÄ y 6-5-1944), táº-p dÆ°á»i 310 trang (Trá»nh NhÆ° LuÄ°n xuáºt báºn, in xong ngÄ y 8-8-1944). (Theo chá»% dáº«n cá»§a lá»•i tá»±a láºšn tÄji báºn quyá»fn Quang Trung Nguyá»...n Huá»t, anh háºng dÄ°n tá»™c, sá»-a láºji má»™t táº-p. SÄ i GÄ²n, xuáºt báºn Bá»°n phÆ°Æjng, 1958)
4. Paris, Minh TÄ°n xuáºt báºn. 1952
5. Ä'Ä°ng in thÄ nh sÄjch Viá»t Nam thá»•i bá nh trÆ°á»ng: TÄ°y SÆijn, Khai TrÄ-. 1968.
6. LÄª QuÄ½ Ä'Ä°n, Kiáº¿n vÄfn tiá»fu lá»°c, LÄª Má°nh LiÄ°u dá»ch. Bá»™ QGGD. 1963. 8. Xem dá»ch vÄfn vÄ nguyÄ°n báºn lá»•i tá»±a Nghá»t vÄfn chÄ-, Ä'áºji Viá»t thÄ°ng sá»- do E. Gaspardone dá»ch trong BEFEO. 1934: 7-9.
7. ä°emPremiÄ°re Ä°tude sur les sources annamites de lâ°™histoire dâ°™ Annamä°•. BEFFO. IV 1904. t. 167.
8. Lá»- trung táºip thuyáº¿t. Tuyáº¿n Trang Tráºšn VÄfn Ngoá°in dá»ch trong má»°c ä°emTá»°n cá»• lá»°cä°•. Nam Phong táºip chÄ-, Janv. 1919, t. 52.
9. Hiá»tñ nay (1969). Viá»tñ Kháº£o cá»• Ä'Ä° cÄ³ Ä'á»§ vá»•i áº°n báºn á»ÿ Nháº-t.
10. Xem Foire exposition de Saigon, La SÆijn Phu Tá»-, Phá»° lá»°c cá»§a sÄjch nÄ y.
- 11.

ChÄ°ng ta tháºy khuyh hÆ°á»ng nÄ y rÄµ rá»t khi SÆijn TÄ°ng HoÄ ng ThÄ°c TrÄ°m Ä'em cÄjic bá i ä°emDá»°c Nhá»süÄ½ quá»c Ä°mä°•, ä°emHiá»fu thá»ch quÄ°n dÄ°n Qui NhÆjñä°• vÄ o trong quyá»fn Quá»c vÄfn Ä'á»•i TÄ°y SÆijn (SÄ i GÄ²n, VÄ°nh Báº£o xuáºt báºn, 1950), DÆ°Æjng Quáº£ng HÄ m dÄ°ng bá i ä°emDá»°c tÆ°á»ng sÄ° á»ÿ Gia Ä'á»°nhä°• Ä'á»f minh chá»©ng phong trÄ o vÄfn NÄ°m cuá»'i tháº¿ ká»• XVIII, G. Cordier (Morceaux choisis dâ°™auteurs annamites, Hanoi. 1932, t. 254, 255) chÄ° bá i ä°emHá»ch dá»°c cÄjic ngÆ°á»•i trung nghÄ°a ngoÄ i Báºc thÄ nhä°• cá»§a LÄª Huy Dao. 12. De la connaissance historique, Du Seuil, 1962, t. 315. Ä'Æ°Æjng thá»•i cÄ³ má»™t quyá»fn lá»ch sá»- kÄ½ sá»± IÄ quyá»fn HoÄ ng LÄª nháºt thá»ng chÄ-. Theo giÄjo sÆ° DÆ°Æjng Quáº£ng HÄ m, quyá»fn ä°emlá»ch sá»- tiá»fu thuyáº¿t: cÄ²n cÄ³ tÄ°n An Nam nháºt thá»ng chÄ- chia IÄ m 7 há»°i, chÄ°p cÄ°ng viá»t nhÄ Háº-u LÄª tá» « Trá»nh SÄ°m Ä'áº¿n IÄ°c nhÄ Trá»nh máºt ngÄ i ChÄ°a (1767- 1787). Má»™t báºn tá»°c biÄ°n (há»°i 7 - 17) chÄ°p tiáº¿p tá» « IÄ°c ChiÄ°u Thá»ng cháºjy sang TÄ u Ä'áº¿n khi di hÄ i Ä'Æ°á»£c Ä'em vá»• chÄ°n á»ÿ Thanh HoÄj. GiÄjo sÆ° tháºc máºc ä°emkhÄ°ng biáº¿t cÄ³ pháº£i NgÄ Du Ä'Ä° soáºin 7 há»°i

sau kh'ngä• mã kh'ng lÆ°u Ä½ rá±ng bá°En tá»ç nhÆ° gi'Äjo sÆ° dá°«n cÄ³ Ä'á°¿n 10 há»“i. Trong khi Ä'Ä³ bá°En dá»ch cá»§a NgÄ' Tá°t Tá»' cÄ³ Ä'á°¿n 19 há»“i tá°t cá°£. XÄ°t theo hÆji vÄfn vÄ chá»§ Ä'Ä-ch lá»™ ra, sÄjch chá°c phá°£i do 3 tÄjic giá°£ viá°¿t. NgÄ' ThÄ- ChÄ- chá°c viá°¿t 7 hay 8 há»“i Ä'á°¿u vá»i dá»ñng Ä½ hiá»fu chá»- nhá°t thá»ng lÄ gá»“m-má»™t-vá»•-LÄª nhÄçn dá»p TÄçy SÆjn diá»† Trá»«nh. CÄjic há»“i sau (Ä'á°¿n trang 277 trong bá°En NgÄ' Tá°t Tá»') cÄ³ lá°½ cá»§a NgÄ' Du viá°¿t trong thá»i cá»³ há»• NgÄ' cÄ³ NgÄ' ThÄ- Nhá°-m lÄ sá»§ng thá°§n cá»§a Quang Trung, giá°ng vÄfn Ä'á°¿y tÄ-nh cÄjch thÄjn phá»ç viÄªn chá»§ tÆ°á»ng nÄ y. Giá°ng vÄfn tá»« trang 277 Ä'á»i Ä'i gá»i Quang Toá°En lÄ vua äœNguá»µ TÄçyâ€, quÄçn Gia Ä'á»«nh lÄ äœœquÄçn cá»§a HoÄ ng Triá»•uâ€• khiá°¿n NgÄ' Tá°t Tá»' phá°£i chÄ° thÄªm lÄ äœœdá»«ch theo nguyÄªn vÄfnâ€. TÄjic giá°£ Ä'oá°jn nÄ y rÄµ lÄ má»™t ká°» bá»• tÄ i Nguyá»...n viá°¿t ra ná»i bá°En vÄfn trÆ°á»c Ä'á»f cÆ°á»ng Ä°p Ä½ nhá°t thá»ng do NgÄ' ThÄ- ChÄ- Ä'á»• ra, quay vá»• phá»ç vá»¥ cho cÄ'ng cuá»™c xÄçy dá»±ng sá»± nghiá»†p cá»§a Nguyá»...n Ä°nh.

BÄ i thÆj dÄ i HoÄ i nam khÄ°c thÄ- thuá°§n nhá°t hÆjn. NgÆ°á»i ta biá°¿t tÄjic giá°£ lÄ HoÄ ng Quang vÄ sá»± viá»†c ghi lá°¿i vÄ o khoá°£ng 1774-1775. Khung cá°£nh lÄ xá»© Huá°¿ vÄ Ä'Ä³ng vai trÄ° lÄ Ä'Äjm quan liÄªu thá°t cÆj lá»j vá°-n cá»§a ChÄªa Nguyá»...n. Sá»- sá»± ghi khÄj rÄµ: tÄ-nh cÄjch chuyÄªn quyá»•n cá»§a TrÆ°Æjng PhÄ°c Loan, ngÄ y Kinh thÄ nh thá°t thá»§, cá°£nh khá»• nhá°ç trong khung cá°£nh Ä'Ä³i rÄ°t chung á»Ý Thuá°-n HoÄj... NhÆ°ng Ä'Äjng chÄ° Ä½ hÆjn lÄ thÄj Ä'á»™ biá»fu lá»™ cá»§a tÄjic giá°£ khiá°¿n ta hiá»fu Ä'Æ°á»£c má»™t phá°§n khuyñh hÆ°á»ng chung cá»§a Ä'Æ°Æjng thá»i: ngÆ°á»i mã tÄjic giá°£ trÄ'ng cá°-y khÄ'ng phá°£i lÄ Duá»† TÄ'ng, cÄ ng khÄ'ng phá°£i lÄ Nguyá»...n PhÄ°c Ä°nh mã lÄ HoÄ ng tÄ'n DÆ°Æjng. LÄ°c nÄ o cÄ°ng lÄ HoÄ ng tÄ'n.

MÆ°á»i má°y nÄfm sau, bÄ i thÆj lá°¿i cÄ³ má»™t tÄjic dá»ñng khÄjic. NÄ³ nung ná°y trong vÄ'ng TÄçy SÆjn má»™t khuyñh hÆ°á»ng trÄ'ng chá»• á»Ý Gia Ä'á»«nh vÄ thÄ nh má»™t chá°t liá»†u kÄ-ch thÄ-ch tinh thá°§n binh sÄ° nÆji nÄ y. Ä'á°¿n Ä'Äçy ta cÄ³ má»™t ghi nhá°-n thÄ-ch thÄ°: giÄj trá»« minh chá»©ng cá»§a má»™t tÄ i liá»†u khÄ'ng phá°£i chá»%á»Ý ná»™t dung Ä'Ä£ Ä'á»«nh rá»“i, lÄ°c ban Ä'á°¿u, mã cÄ²n á»Ý trong Ä'á»i sá»ng cá»§a nÄ³, á»Ý cÄjch hiá»fu tÄ i liá»†u cá»§a nhá»ng ngÆ°á»i sau biá»fu lá»™ thÄj Ä'á»™ lá»ch sá»- cá»§a há»• ná»-a.

Lá»ch sá»- trong thá»i Ä'á°¿i nÄ y liÄªn quan tá»i cÄ'ng nghiá»†p cá»§a Ä'ng vua khai sÄjng triá»•u Nguyá»...n nÄªn cÄjic sá»- quan chÄfm chÄ° trÆ°á»c tá°-p khÄj nhiá»•u. Theo hai Ä'ng CadiÄ're vÄ Pelliott thÄ- Quá»c sá»- quÄjn thiá°¿t tá°-p nÄfm 1821, Ä'á°¿n nÄfm 1841 viá°¿t xong Liá»†t thÄjnh thá»±c lá»±c tiá»•n biÄªn, Thá»±c lá»±c chÄ-nh biÄªn Ä'á»† nhá°t ká»- gá»“m 60 quyá»fn vÄ má»™t quyá»fn thá»§. NÄfm 1852, Ä'á°¿i Nam liá»†t truyá»†n tiá»•n biÄªn xong vÄ in ngay, cÄ²n Ä'á°¿i Nam chÄ-nh biÄªn liá»†t truyá»†n sÆj tá°-p (33 quyá»fn) thÄ- lÄ m tiá°¿p sau Ä'Ä³, nhÆ°n mã£i Ä'á°¿n nÄfm 1889 má»i in.

Má»™t quyá»fn sÄjch mã hai tÄjic giá°£ trÄªn khen lÄ tÄjic phá°©m quan trá»•ng nhá°t vá»• toÄ n thá»f lá»ch sá»- Viá»†t Nam lÄ KhÄçm Ä'á»«nh Viá»†t sá»- thÄ'ng giÄjm cÆ°Æjng má»çc. Dá»¥ sai lÄ m ra ngÄ y 23-1-1856. NgÆ°á»i coi sÄ³c lÄ Tá»ng tÄ i Phan Thanh Giá°£n, phá»ç tÄjic cÄ³ má»™t PhÄ³ Trá»•ng tÄ i, 6 Toá°En tu gÄ³p tÄ i liá»†u, viá°¿t lÄªn, 6 Khá°£o hiá»†u xÄ°t lá°¿i vÄ 6 Ä'á°±ng tá°£ viá°¿t chá»- ngay ngá°n. SÄjch soá°jn trong 3 nÄfm 1856-1859, dÄçng lÄªn Tá»± Ä'á»©c coi lá°¿i cÄjic lá°§n 1871, 1872, 1876, 1878 vÄ cÄ³ lá»i phÄª bÄªn trÄªn.

SÄjch cÄ³ lá°«n phÄ°p biÄªn niÄªn vÄ cÆ°Æjng má»çc. CÆ°Æjng má»çc lÄ má»™t hÄ-nh thá»©c ghi chÄ°p lá»ch sá»- cÄ³ tÄ-nh cÄjch tá»ng há»£p cao hÆjn phÄ°p biÄªn niÄªn. NgÆ°á»i ta tÄ³m thÄçy Ä½ chÄ-nh cá»§a viá»†c lÄ m trong má»™t tiÄªu Ä'á»• (cÆ°Æjng, bÄ i cÄjic) rá»“i thuá°-t tá»± sá»± rÄµ rÄ ng tiá°¿p theo Ä'Ä³ (má»çc, bÄ i con)2. Trong cÄjic sÄjch ngÆ°á»i ta cÄ³ nhá»ng lá»i chÄ° chá»%o rÄµ vá»« trÄ- Ä'á»«a dÆ° hiá»†n tá°¿i, nhá°c lá°¿i cÄjic viá»†c liÄªn quan nÆji khÄjic.

Lá»i biÄªn niÄªn Ä'Ä£ khiá°¿n cho má»i ngÆ°á»i phÄ n nÄ n lÄ lÄ m cho Ä'á»™c giá°£ khÄ³ thá°y Ä'Æ°á»£c má»i liÄªn lá°¿i cá»§a cá»§a sá»± kiá»†n cÄ³ liÄªn quan mã lá°¿i xuá°t hiá»†n rá°£i rÄjic trong thá»i gian. Tuy nhiÄªn chÄ°ng ta cÄ°ng lÆ°u Ä½ rá°±ng sá»- quan cÄ°ng thÆ°á»ng hay tÄ³m lÆ°á»£c cÄçy chuyá»†n sá°p ká»f bá°±ng má»™t cÄçy ngá°n. VÄ- dá»¥:

äœœThÄjng 8 ngÄ y Ä°nh Dá°-u, lá°y Gia Ä'á»«nh: VÆ°Æjng tá»« Tam phá»ç vá»• Nghi Giang, Phá°im VÄfn SÄçm bÄ y dinh tá»« chá»£ Ä'á»•u Khiá»fn Ä'á°¿n chá»£ Khung Dung. Sai VÄµ TÄjnh Ä'i vÄ²ng

ra Á'á»ng tá^o-p trá^o-n..â€•3.

Ä'á»•i

lá^oji sá»± bá^oýt tiá»±n ká»f trÄ'an, ta giá» Ä'Æ'á»£c cÄjic viá»±c cÄ²ⁿ nguyÄ'an tÄ-nh cÄjich sÆj
khá»Ýi cá»±sa chÄ'ng, má»i qua Ä'Æ'á»£c chá»± quan ngÆ'á»•i ghi chÄ'p, chÆ'a phá^o£i biá^o£n
Ä'á»•i lá^osn ná»-a qua ngÆ'á»•i tá»•ng há»£p. á»ž Ä'ía»fm vá»• sá»± chÄ-nh xÄjic nÄ y, ngÆ'á»•i ta
phÄ'çn biá»±t dÄ£ sá»- vÄ chÄ-nh sá»-. NgÆ'á»•i ta hay chÄ^a chÄ-nh sá»- cÄ³ nhía»•u thiÄ'an
lá»±ch nhÆ' trÆ'á»•ng há»£p sá»- quan nhÄ Nguyá»...n gá»•i TÄ'çy SÆjin IÄ nguá»µ TÄ'çy, TÄ'çy
tá^o-c, gá»•i cÄjic cuá»™c chiá^o£m Ä'Ä³ng cá»±sa anh em há»•IÄ â€œcenhá^o-p khá^o£uâ€• (vÄ o Ä'fn
cÆ'á»p)... Sá»- quan chá»± chÄ'p ná»ng sá»± viá»±c cá»±sa TÄ'çy SÆjin, Trá»nh - LÄ^a khi
chÄ'ng cÄ³ liÄ'an quan tá»i ChÄ'a cá»±sa há»• thÄ'i. DÄ£ sá»- sá^o½ bá»• khuyá^o£t vÄ o sá»±
thiá^o£u sÄ^{3t} Ä'Ä³.

NhÆ'ng ta khÄ'ng nÄ'an quÄj; tÄjich bá^ojich hai nguá»n tÄ i
liá»±u Ä'á»f chÄ'ng chá»ng Ä'á»i nhau vá»• quan Ä'ía»fm, tá» Ä'Ä³, vá»• giÄj trá»« sá»± kiá»±n
ghi chÄ'p. Ä'ía»•u trÆ'á»•c nhá^oýt IÄ ngÆ'á»•i viá^o£t dÄ£ sá»- cÄ'ng IÄ ná»ng nhÄ nho cÄ³
tÄ i. ChÄ-nh sá»- quan nhÄ Nguyá»...n cÄ'ng biá^o£t bá»• khuyá^o£t tÄ i liá»±u má-nh cÄ³ Ä'Æ'á»£c
bá^o±ng cÄjich tham bájic dÄ£ sá»- khi viá^o£t vá»• tá»• chá»±c quÄ'çn chÄ-nh triá»•u TÄ'çy SÆjin
chá^ong há^oin4. Há»• cÄ'ng
Ä'Ä£ dÄ'ng ná»ng chá»- rá^oýt kÄ'u Ä'á»f khen tÄ i Nguyá»...n Huá»±, cÄ'ng khÄ'ng giá^o£u tá^o-t
xá^o£u say sÆ'a cá»±sa Nguyá»...n VÄ'fn ThÄ nh, tá^o-t ham chÆji trong tÄ-nh trá^oing chiá^o£n
tranh cá»±sa ThÄ nh, Duyá»±t, Huá»±nh Ä'á»c... Cho Ä'á»£n cá^o£ viá»±c quan quÄ'çn Gia Ä'á»«nh
cÄ³ ngÆ'á»•i Ä'i cÆ'á»p cá»±sa dÄ'çn, sÄjich nhía»...u dÄ'çn chÄ'ng, há»• cÄ'ng ghi rÄµ.

Thiá^o£u

sÄ^{3t} cÄ³ chÄ'fng IÄ do khÄ'ng khÄ- hiá»fu biá^o£t, tÄ-nh trá^oing bá^oçn chá^o-t cá»±sa kinh tá^o£
tá^oo sá»± thá^o£p kÄ'çm ká»±1 thuá^o-t má cÄjic sá»- gia xÆ'a phá^o£i Ä'á^o-m ghÄ-m vÄ o Ä'Ä³. Thá»±c
ra, cÄ³ ná»ng nhÄ nho nhÆ' BÄ'i Huy BÄ-ch quÄj; giÄ lá^oji á»Ý trong má^oit kiá^o£p cá»±sa
má»™t triá»•u Ä'á»ji nÄ'an IÄ m Tá»f tÆ'á»ng bá»« ngÆ'á»•i ta chÄ^a trÄjich5,
nhÆ'ng cÄ'ng Ä'Ä£ tá»• ra cÄ³ kiá^o£n thá»±c hÆjin ngÆ'á»•i. Theo lá»i KÄ-nh phá»± Nguyá»...n
Ä'nh, nÄ'fm 1740, BÄ'i IÄ m Ä'á»c Ä'á»ng Ä'em quÄ'çn Ä'á»£n biÄ'an giá»i Ai Lao giá»- giá^o-c,
Ä'Ä£ â€œbá^o-c thang trÄ' o IÄ'n nÄ'oi xem bá i vÄ'fn bia chá»- to bá^o±ng bá n tay, khá^o-c
vÄ o Ä'Äj sÄ'çu má»™t tá^o£c, lá^o£y má»±c in bá i bia vá»•â€•6.

PhÆ'Æjng phÄjip khá^o£o sÄjít thá»±c IÄ má»i má^o, khÄ'ng phá^o£i IÄ má»i má^o á»Ý hÄ nh Ä'á»™ng
mÄ IÄ á»Ý Ä'½ tÆ'á»ng Ä'jip dá»±ng: ngÆ'á»•i xÆ'a in chá»- á»Ý cÄjic bá i bia Ä'á»f lá^o£y má^o«u viá^o£t
thiá^o£p (thÄjip), cÄ²ⁿ Ä'ng in chá»- bia Ä'á»f IÄ m tÄ i liá»±u nhÆ' Ä'Ä£ chá»±c tá»• á»Ý luá^o-n
cá»±c cá»±sa Ä'ng vá»• viá»±c khá^o£o sá»-. ChÄ-nh Ä'ng Ä'Ä£ bá n vá»• má»™t cÄjich ghi chÄ'p sá»-
sÄjich sao cho chÄ-nh xÄjic, bao gá»m nhía»•u sá»± kiá»±n, bá y tá»• Ä'Æ'á»£c tÄ-nh trá^oing
sinh hoá^oit kinh tá^o£, vÄ'fn hoÄj trong nÆ'á»•c: â€œcÄjic viá»±c sau nÄ y cÄ'ng IÄ cá^o£n
lá^om: tra xÄ'çt nguá»n gá»c sÄ'ng nÄ'oi, Ä'á»«a danh biá^o£n Ä'á»•i, nhÄ'çn vá^o-t ká^o» hay
ngÆ'á»•i dá»Ý, phÄ'p tá^o-c IÄ'c Ä'á»•i khi theo, thÄ'çi dÄ'çn nÆji tá»t nÆji xá^o£u, sá^o£n vá^o-t
chá»- Ä-t chá»- nhía»•u, hay IÄ phÄ'p chá^o£u, cÄjich Ä'Ä³n cÄjic nÆ'á»•c IÄjng giá»ng, chá»-
tá»t vÄ'fn hay cá»±sa cÄjic ngÆ'á»•i Ä'á»•i trÆ'á»•c, cÄ'ng IÄ phÄ'p tá^o-c thÆ'á»ng dÄ'ng cá»±sa
cÄjic quan, nhÄ dÄ'çn, ná»ng Ä'ía»•u Ä-ch lá»£i vá»• viá»±c canh cá»-i, ngÆ'á»•i IÄ nh ká^o»
Äjic, chuyá»±n hay chuyá»±n lá^oji má cÄ³ bájio á»±c tá»« trÆ'á»•c Ä'á»£n nay, rá^oýt ná»• cho
Ä'á»£n tá»• buá»i vá»±n vá^o-t, bá i thuá»c kinh nhía»±m, chia ra tá»ng loá^oji, biá^o£n ra
tá»ng pho sÄjich Ä'á»f cho ngÆ'á»•i sau cÄ³ chá»- má dÄ². LÄ m ná»ng Ä'ng viá»±c á^o£y, so
vá»i ná^o-n ná»•t cÄjic cÄ'çu vÄ' dá»±ng chá^ong Ä-ch lá»£i gá^o£p má^o£y mÆ'Æji ru?

â€œÄ'Ä nh

rá^o±ng thá^o£, ná»ng nhÄ trÆ'á»•c thuá^o-t cÄ'ng nÄ'an tra xÄ'çt cho rÄµ rÄ ng chá»- nÄ o
nghi ngá»• thÄ- nÄ'an bá»• ngá»•, cÄ³ thá»f mong rá^o±ng sau nÄ y cÄ³ ngÆ'á»•i biá^o£t chÄ'fng.
VÄ- bá^o±ng ngá»• má cÄ'ng cho IÄ tin, nhía»•u Ä-t cÄ³ khÄ'ng cÄ'ng chá»±% nghe theo
ngÆ'á»•i ta nÄ'çi, nhÆ' thá^o£ khÄ'ng phá^o£i IÄ cÄjich IÄ m sÄjich? CÄjic bá^o-c quÄ'çn tá»- cÄ³
thá»f khen sao Ä'Æ'á»£c?â€•7.

1. Viá»±t Nam vÄ'fn há»•c sá»- yá^o£u, t. 289. Vá»• sá»± xÄjic Ä'á»«nh tÄ-nh chá^oýt nÄ y, xem lá»i phá^o£n Ä'á»«i cá»±sa Ä'ng Nguyá»...n PhÆ'Æjng á»Ý tá^oip chÄ- BÄjich khoa ngÄ y 14-5-1963. t. 15-22: â€œGiÄj trá»« quyá»fn HoÄ ng LÄ^a nhá^oýt thá»ng chÄ-â€•.
2. DÆ'Æjng Quá^o£ng HÄ m: Viá»±t Nam vÄ'fn há»•c sá»- yá^o£u, t. 264, 350, 351
3. Thá»±c lá»±c q3. 14b.
4. Liá»±t truyá»±n. 930, 40b: â€œkiá^o£n Ä'Æ' dÄ£ sá»-, tá^oip kÄ'½â€•
5. HoÄ ng LÄ^a nhá^oýt thá»ng chÄ-. t. 153. 154.
6. Chuyá»±n Bia nÄ'oi ThÄ nh Nam trong má»±c â€œTá»n cá»• lá»±câ€•. Nam Phong II, FÄ'v. 1918. t. 106. ChÄ-nh chÄ'ng t.

nhá°ñn má°;inh.

7. Lá»- trung tá°;p thuyá°;t, dá»ch trong má»c âœTá»n cá»• lá»câœ, NP. IV. t. 53. Ä° tÆ°á»Yng chá»%o dá°«n Ä°Ä° nh rá°±ng khÄ; tiá°;n bá»™ nhÆ°ng cÄ°ng cho ta thá°y tÄ°nh cÄ;ch vá»ñn vá°t, tá°ñn má;it cá»§a phÆ°Æ;ng phÄ;ip. Nhá°t IÄ° chá»§ Ä°Ä°-ch luÄ°n IÄ°½ trong sá»± biÄ°n chÄ°p cÄ°n Ä°Ä° ná°ng á»Y Ä°Ä°cy: âœngÆ°á»•i IÄ° nh ngÆ°á»•i Ä;ç, chuyá»ñn lá°; chuyá»ñn hay má cÄ° bÄ;jo á»©ng tá»« trÆ°á»c Ä°á°;n nayâœ. Quan Ä°iá»fm cá»§a sÄ;ch XuÄ°n Thu Ä°Ä° chi phá»i rá°t nhiá»•u cÄ;ç nhÄ° viá°;t sá»- xÆ°a tá»« sá»- quan cá»§a triá»•u Ä°Ä°-nh tá»i nhá»ng nhÄ° nho sÄ;ng tÄ;ç riÄ°ng tÆ° nhÆ°ng vá°«n cÄ° Ä°½ Ä°á»«nh dÄ°ng lá»ch sá»- IÄ° m gÆ°Æ;ng Ä°á°;jo Ä°á»©c cho ngÆ°á»•i Ä°á»•i. Thá°; rá»i Ä°á»©ng trÆ°á»c sá»± thá»- thÄ;ch cá»§a thá»±c tá°;ç, giÄ;jo IÄ°½ trung trính cá»§a há»• bá»« lung lay, khiá°;n há»• phá°;i IÄ°ng tÄ°ng. Ká°» theo thÄ°- tÄ;ç tá»ñg triá»•u má»i nhÆ°ng cÄ°n nhá»» triá»•u cÄ°, ká°» chá»ng lá°;ji vÄ°- Ä°Ä° trÄ°t IÄ° m tÄ°i má»™t Ä°ng chÄ°a nhÆ°ng cÄ°ng thá°y Ä°á»i phÆ°Æ;ng cÄ° nhiá»•u khá°; nÄ;ng...

Tuy nhiÄ°n trá»Y ngá°;ji vá°«n khÄ°ng há°;n IÄ° giá»i há°;in cá»§a quan niá»±m Ä°á°;jo Ä°á»©c IÄ°ng tÄ°ng Ä°Ä°. Tá i liá»±u Ä°Ä° há»•i Ä°Æ°á»£c giá°;i thÄ°-ch. VÄ° lá»ch sá»- IÄ° sá»± hiá»fu thá°y tÄ°i liá»±u cá»§a sá»- gia. Ä°iá»•u nÄ° y lá°;ji cÄ°n tÄ;fng tiá°;n vÄ° tuá»³ thuá»™c theo vá»i kiá°;n thá»©c, khuÄ°n má°«u tÆ° tÆ°á»Yng má ngÆ°á»•i Ä°á»•c sÄ;ch chá»«u thú nhá°-n. ChÄ°nh vÄ°- lá°; Ä°Ä°, lá»ch sá»- triá»•u TÄ;ç SÆ;çin vá»i cÄ;ç sá»- quan phá°;i chá»«u tuá»³ thuá»™c vÄ° o há° nh Ä°á»™ng cá»§a Nguyá»...n PhÄ°c Thuá°;ñn, Nguyá»...n PhÄ°c DÆ°Æ;ng, PhÄ°c Ä°nh. Vá°-y má dÆ°á»i á°;ñn hÆ°á»Yng cá»§a cÄ;ç thuyá°;t cÄ;ch má°;ng TÄ;ç phÆ°Æ;ng vÄ° nhá»ng biá°;n Ä°á»™ng má»i Ä°Ä°cy, nÄ° Ä°Ä° trá»Y thÄ° nh má»™t triá»•u Ä°á°;ji vá»i Trá°;ñn Trá°ng Kim, rá»i bá»• chá»- âœtriá»•u Ä°á°;jiâœ cÄ°n mang dá°y tÄ°-ch phong kiá°;n, nÄ° trá»Y thÄ° nh lá»ch sá»- má»™t cuá»™c cÄ;ch má°;ng, Ä°á»f nhÄ°n tiá»ñn tÄ;ç giá°; quyá»fn sÄ;ch Ä°á°;t chen vÄ° o Ä°Ä° nhá»ng Ä°½ tÆ°á»Yng chÄ°nh trá»ç giai Ä°oá°;in bÄ;çy giá»•1.

VÄ°- lá°; Ä°Ä°, tuy sá»- quan trong Thá»±c lá»c ká»f chuyá»ñn quan chá»©c thuyÄ°n chuyá»fn IÄ°ng thÄ°ng, chÄ°p viá»±c chÄ°nh trá»ç, quÄ°n sá»± nhiá»•u, ta vá°«n cÄ° thá»f tÄ°-m Ä°Æ°á»£c á»Y Ä°á°;y nhá»ng Ä°½ nghÄ°a kinh tá°;ç, vÄ;fn hoÄ;ç. Qua sá»± sá°p Ä°á°;t cai trá»ç Ba Thá°c, TrÄ° Vinh, ban Ä°á°;ñn Nguyá»...n Ä°nh giá°;ç tÄ° trÆ°á»Yng phá°;n khÄ;ng á»•c-nha á»•c, cai trá»ç bá°;ng quÄ°n tÆ°á»ng rá»i rá°t lui Ä°i Ä°á»f âœphiÄ°n liÄ°uá»•. Gia- tri-giÄ;ç coi sÄ°c, dá°p loá°;in rá»i cho há»• tá»± trá»ç má»™t phá°;ñn qua chÄ°nh quÄ°n Ä°á»™i, má»™t phá°;ñn qua Ä°Ä;çm ngÆ°á»•i Trung Hoa ngá»y cÆ°ç, chÄ°ng ta biá°;ç Ä°Æ°á»£c má»i tÄ;fng tiá°;n tiá°;çp xÄ°c cá»§a cÄ;ç nhÄ°m chá»§ng tá»™c, trÄ°nh tá»± Viá»±t hoÄ;ç cá»§a cÄ;ç nhÄ°m thiá»fu sá»vÄ°ng Há°-u Giang (tiá°;ç 14). Qua vá»y Ä°á»«nh cÆ° IÆ°u dÄ°n PhÄ° YÄ°n, BÄ°nh Thuá°-n á»Y Gia Ä°á»«nh, ta biá°;ç Ä°Æ°á»£c chÄ°nh má»±c kinh tá°;ç giá»-a 2 vÄ°ng thÄ°i nghá»ch...

CÄ° nhá»ng giá°;i thÄ°-ch phá°;i Ä°Æ°á»£c chá»©ng thá»±c thÄ°m khi phá»i há»£p vá»i nhá»ng tá i liá»±u TÄ;ç phÆ°Æ;ng Ä°á»f cÄ° tá°;m á°;ñn hÆ°á»Yng quan trá»ng hÆ;çin. Tá i liá»±u tu thuá»™c loá°;i nÄ° y gá»m má»™t phá°;ñn IÄ° nhá»ng há°-nh á°;ñn, Ä°á»« bá°;ñn... cá»§a ngÆ°á»•i TÄ;ç phÆ°Æ;ng vá»• nhá»ng nhÄ°n vá°-t Ä°Æ°Æ;ng thá»i, ghi bá°;ng nhá»ng con sá»ç chÄ°nh xÄ;ç cÄ;ç vá»i trÄ°- sÄ°ng biá»fn trong xá»©. Nhá»• cÄ° thÄ°i quen IÄ° m viá»±c Ä°Ä°ng Ä°á°;n cá»§a há»•, ta biá°;ç Ä°Æ°á»£c há°-nh á°;ñn trung thá»±c cá»§a cá°-u bÄ° HoÄ°ng tá»- Cá°;ñn non trá°» má vá°«n IÄ° m dÄ;ng oai nghiÄ°m, khuÄ°n má°;t má»™t Nguyá»...n PhÄ°c Ä°nh rá°-n rá»i rá»u ra cá»§a má»™t vá»« vua tá»ng trá°;i phong sÆ°Æ;ng, khuÄ°n má°;t má»™t BÄ;ç-Ä°a-lá»™c Ä°á°;y tá»± tin vÄ° Ä°Ä;ng chÄ° Ä°½ vÄ°- hoÄ°n cá°;ñn hÆ;çi khÄ;ç lá°;i IÄ° há°-nh dÄ;ng má»™t Chaigneau cÄ° vá°» Viá»±t Nam há°;n Ä°i vá»i chiá°;ç khÄ;fn quá°;ñn Ä°á°;ñn, bá»™ Ä;jo quá°;ñn rá»™ng nhiá»•u ná°;çp, thá°t chá°;ñn ngang IÆ°ng vÄ° chÄ°n quá°;ñn xÄ° cá°;ç, Ä°i Ä°á°;t. Ta thá°y Ä°Æ°á»£c cÄ;ç bá°;ñn Ä°á»« vá»ñg vá»• vá°½ cá»§a Thi Ná°;ç, cá»-a Thuá°-n An cá»§a L. Barizy ká»• bÄ°n cÄ;ç bá°;ñn Ä°á»« khÄ;ç chÄ°nh xÄ;ç do J.M. Dayot cung cá°;çp tá i liá»±u. Má»™t sá»± phá»i há»£p nhá»• bÄ° cá»§a cÄ;ç tá i liá»±u ta vÄ° TÄ;ç xuá°;t hiá»ñn trong Ä°á»« bá°;ñn thÄ° nh DiÄ°n KhÄ;ç cÄ° há°-nh thá»©c má»™t cÄ°ng sá»± Vauban má bÄ°n gÄ°c lá°;ç ghi 4 chá»- HÄ;çin âœDiÄ°n KhÄ;ç Ä°á°;ji Ä°á»«nâœ.

VÄ°- sá»± cÄ° má°;t cá»§a giÄ;jo sÄ° á»Y khá°;p nÆ;çi, cá»§a nhá»ng nhÄ° buÄ°n, IÄ°nh trÄ;ç TÄ;ç phÆ°Æ;ng trÄ°n Ä°á°;t nÆ°á»c nÄ° y má chÄ°ng ta cÄ° thÄ°m má»™t IÄ° nhá»ng tá i liá»±u gá»m nhá»ng bá»©c thÆ° ká»f cho nhau nghe vá»• tÄ°nh há°-nh trong, ngoÄ°i nÆ°á»c, nhá°-n xÄ°t cá»§a há»• vá»• nhá»ng nhÄ° cá°;m quyá»•n bá°;ñn xá»©, vá»• tÆ°Æ;ng quan giao tiá°;çp giá»-a chÄ°nh quyá»•n, dÄ°n chÄ°ng bá°;ñn xá»© vÄ° ngÆ°á»•i ngoá°;ç quá»c. CÄ;ç giÄ;jo sÄ° PhÄ;fng-xi-cÄ°: Diego de Jumilla, J.M. de Castuera, Ginestar..., thÆ°Æ;ng nhÄ°n Chapman... Ä°Ä° IÄ° m nhÄ°n chá»©ng cho nhá»ng ngÄ°y Ä°á°;ñn TÄ;ç SÆ;çin khá»Yi nghÄ°a, nhá»ng ngÄ°y lao Ä°ao cá»§a Duá»± TÄ°ng, rá»i nhá»ng ngÄ°y Ä°á°;ñn phá»ç hÆ°ng cá»§a Nguyá»...n Ä°nh. CÄ;ç giÄ;jo sÄ° De Gire, Serard, Ceram... á»Y vÄ°ng Trá»nh, Labartette, Doussain á»Y vÄ°ng TÄ;ç SÆ;çin, Lelabousse,

LavouÁ©, J. Liot - khÁ'ng cá°šn ká»f tá»i Pigneau - vÁ cÁjç tÆ°á»ng Olivier, J.M. Dayot, L. Barizy... á»Ý vÁ'ng Nguyá»...n Á'á»•u IÁ m Á'á°šy Á'á»š nhía»žm vá»¥ quan sÁjt vá»i thÁ³i quen Á'Á²i há»•i tÁ-nh cÁjch xÁjç thá»±c vÁ vá»i sá»± tÁ² mÁ² Á'Æ°á»£c kÁ-ch thÁ-ch thÁ²m vÁ- thá°y gÁ- chung quanh cÁ°ng lá°j, cÁ°ng má»i. GiÁj trá»' chá»°ng nhÁçn Á'Æ°á»£c ghi nhá°-n ngay IÁ°c Á'Æ°Æjng thá»•i: Nguyá»...n Á'nh sai Olivier viá°žt thÆ° cho ngÆ°á»•i Á'á°j diá»žn cÁjç phÁjç Á'oÁ n Truyá»n giÁjç IÁ Letondal á»Ý Macao Á'Á£ IÁçu Á'á»f xin dÁ² xÁ©t vá»• chi tiá°žt cuá»™mç giao thiá»žp hoÁ bÁ-nh hay chiá°žn tranh giá»-a TÁçy SÆjç vÁ nhÁ Thanh vÁ- nhá»ng tÁ i liá»žtu do Á'ng nÁ y cung cá°žp thÁ- âœœchá°c chá°n hÆjçn tá» « nhá»ng nÆjç khÁjç Á'Æ°a Á'á°žnâœ.

Chuyá»žn há»• ghi lá°jç thÆ°á»ng nhía»•u chi tiá°žt. Á'ía»•u Á'Á³ cÁ³ má»™t phá°šn IÁ do há»• cÁ³ nhá»ng tiá°žp xÁ°c cÁj nhÁçn trong nhá»ng vá»¥ IÁ²n quan Á'á°žn há»•. LeLabousse, Pigneau, LavouÁ©... ghi rá°žt rÁµ hÁ nh vi, cá»- chá»%o cá»ša HoÁ ng tá»- Cá°žnh IÁ°c má»i vá»•, thay Á'á»•i nhÆ° thá°ž nÁ o IÁ°c lá»žn IÁ²n vÁ sá»± xung Á'á»™t giÁjç sÁ©- nho sÁ© trong triá»•u má»™t cÁjch tá»%o má»%o, chÁçn xÁjç trong khi sá»- quan chá»%o nhá°c nhá»Ý bÁ²n lá»• vá»¥ chá»ng táfng chÁ°ng rá°žng: âœœNghe NgÁ' TÁ²ng ChÁçu bÁ i bÁjç tá°ž Á'á°jç, BÁjç-Á'a-lá»™mç cÁ°ng ghÁ©tâœ, hay vá»¥ Tá»ng Viá°žt PhÆ°á»ç bá»' cÁjch chá»°c vÁ- thÆ°á»ng âœœhay nÁ³i há»-n vá»i BÁjç-Á'a-lá»™mç cáœ nhÆ°ng quÁ²n luÁ' n Á'½ Á'á»'nh cá°žç giÁjç cá»ša HoÁ ng tá»-.

Sá»± tá»%o má»%o cÁ²n tá» « quan Á'ía»fm nhá°-n xÁ©t cá»ša nhÁçn chá»°ng ná»-a. Ta thá°žy sá»- quan cÁ°ng Á'Á£ tá»%o má»%o trong viá»žc liá»žt kÁ²a quan tÆ°á»ç, thuyÁ²n chuyá»fn chá»°c vá»¥, chÁfm chÁ° trong khi ghi chÁ©p lá»•i vÁ ng ngá»•c cá»ša vua há»•. Trong khi Á'Á³, L.M. Jumilla tá»%o má»%o khi ká»f cuá»™mç khá»Ý loá°jç, khÁ'ng IÆ°u Á'½ Á'á°žn chÁ-nh, nguá»µ, Chapman cho thá°žy tÁ-nh trá°jng IÁ°ng tá°ng cá»ša ná»•n kinh tá°ž TÁçy SÆjç qua sá»± vuá»t ve thÆ°Æjng nhÁçn nÁ y cá»ša Nguyá»...n Nhá°jç, qua cá°žnh tÁ n phÁjç á»Ý Há»™i An kÁ©o theo sá»± biá°žn má°žt lá»žp ngÆ°á»•i Hoa IÁ m trung gian buÁ' n bÁjçn vá»i bÁ²n ngoÁ i. CÁjç giÁjç sÁ© vÁ'ng Trá»'nh khiá°žn chÁ°ng ta IÆ°u Á'½ Á'á°žn má»™t tá°žng lá»žp thÆ°Æjng nhÁçn cÁjç IÁjç á»Ý Thanh, Nghá»ž, xá»© âœœcá°-y thá°ž, cá°-y thá°žnâœ, vá°jch rÁµ sá»± cá°žy ká°žt cá»ša má»™t thá»© thÆ°Æjng ban khÁ'ng chÁ-nh thá»°c vá»i vÁfn, vÁ©, giÁjç ban cá»ša há»• Trá»'nh.

NhÆ°ng khÁ'ng phá°ži nhá»ng tÁ i liá»žtu nÁ y khÁ'ng cÁ³ khuyá°žt Á'ía»fm. Nhá»ng khuyá°žt Á'ía»fm nÁ y chÁ-nh IÁ bá»• trÁjç cá»ša Á'ía»•u mÁ ta khen IÁ Æ°u Á'ía»fm. Á'á»°ng ngoÁ i má»™t khuÁ' n má°«u vÁfn hoÁj, ngÆ°á»•i TÁçy phÆ°Æjng cÁ³ nhá»ng nhá°-n xÁ©t khÁjch quan, nhÆ°ng Á'á»ng thá»•i, há»• cÁ°ng bá»' bÁ³ trong nhá»ng thÁ nh kiá°žn sinh ra vÁ- giÁjç dá»žc Á'Á£ há°žp thá»¥ Á'Æ°á»£c, nÁ²n nhá»ng thiÁ²n lá»žch trong phÁjç Á'oÁjç lá°jç xá°žy ra. giá»ng nhÆ° bá»• tÁ i TÁçy SÆjçn khinh bá»%o gá»•i ngÆ°á»•i TÁçy phÆ°Æjng IÁ âœœnhá»ng xÁjç chá°žt trÁ i tá» « biá»fn Bá°c xuá»ngâœ, cÁjç giÁjç sÁ© cÁ°ng chÁ² trÁjch nhá»ng tay phÁ¹ thuá»-, gá»•i Á'á°jç Phá°-t IÁ âœœÁ'á°jç Thá°žn tÆ°á»žngâœ, lá»... VÁfn Miá°žç, tá»žc cá»ng tá»• tiÁ²n IÁ âœœçá»' Á'oan, mÁ² tÁ-nâœ. Há»• khÁ'ng ngá»žt lá»žt lá»žt i dÁ²ng ca tá»žng má»™t Á'ng HoÁ ng há»°a cá°žç giÁjç, má»™t Á'ng GiÁjçm quÁçn tá»• thiá»žn Á'½ vá»i BÁjç-Á'a-lá»™mç trong khi há»• Á'á°ž kÁ-ch má°jnh nhá»ng nho sÁ© chá»ng Á'á»i lá°jç há»• IÁ nhá»ng Sa táfng tranh Á'á°žy vÁ- tÆ°á»ç vá»ç, quyá»n lá»žç mÁ khÁ'ng thá°žy trong Á'Á³ má»™t chá»ng Á'á»i vÁ- IÁ½ tÆ°á»žng, vÁ- Á'½ thá»°c há»ž. Á'Á³ IÁ chÆ°a ká»f há»• cÁ°ng theo thá»•i mÁ gá»•i TÁçy SÆjçn IÁ âœœbá»•n phá°žn loá°jçnâœ, âœœbá»•n vÁ' Á'á°jçoâœ, âœœçtÁ²n bá°jç chÁ²oâœ...

Má»™t khuyá°žt Á'ía»fm ná»-a cÁ°ng do nÆjç tÁ-nh cÁjch ngoá°jç quá»'c cá»ša há»•. Há»• quan sÁjt, ghi trung thÁ nh sá»± viá»žc - tuy qua IÁfng kÁ-nh vÁfn hoÁj cá»ša há»• - kiá»fm Á'ía»fm Á'Æ°á»£c ngÁ y thÁjng chÁ-nh xÁjç mÁ khÁ'ng IÁ m sao ghi Á'Á°ng Á'Æ°á»£c tÁ²n ngÆ°á»•i, tÁ²n xá»© nÁ²n cÁ³ khi bá»• luÁ' n khÁ'ng thÁ²m nÁ³i tá»i. May má°n IÁ khi nhá°c vá»• má»™t ngÆ°á»•i cÁ³ thÁ nh tÁ-ch, há»• chá»%o tÁ²n bá°žng cÁjch nÁ³i vÁ²ng quanh Á'á°žn cÁ'ng viá»žc cá»ša nhá»ng ngÆ°á»•i nÁ y nÁ²n ta cÁ°ng dá»... biá°žt: vÁ- dá»ž nhÆ° khi L. Barizy nÁ³i Á'á°žn má»™t Á'ng GiÁjçm quÁçn tá» «ng qua PhÁjç (Phá°jç VÁfn NhÁçn), Á'ng tÆ°á»ng thuá»- quÁçn trÆ°á»ç kia theo TÁçy SÆjçn (Nguýá»...n VÁfn TrÆ°Æjng). CÁ²n ngoÁ i ra IÁ nhá»ng tÁ²n ngÆ°á»•i ká»³ quÁjç: Ou doi be, Hoe Hanh Loie, Noe Hau LoÁ²e, Dou Doue Cane, Bahaa, les Sang leys (IÁ-nh cá»ša LÁ½ TÁ i), nhá»ng tÁ²n Á'á°žt tá»°c cÆ°á»•i: Dou hau, Choya, ong Datte, cua Heo...

Á'á»f chá»%o Á'á»'nh ngÆ°á»•i, vá°-t há»• Á'Á£ dÁ¹ng nhá»ng chá»- khÁ'ng tÆ°Æjng Á'Æ°Æjng vÁ- thá°ž cÁ³ nghÁ²a hoá°c thía°žçu sÁ²t, hoá°c dÆ° thá» «a. Nhá»ng ngÆ°á»•i PhÁjç dÁ'ng chá»- âœœoncle maternel du roiâœ Á'á»f chá»%o má»™t viÁ²n tÆ°á»ng tÁ i ba cá»ša TÁçy SÆjçn (ta Á'oÁjçn IÁ Trá°žn Quang Diá»žtu) mÁ khÁ'ng IÆ°u Á'½ rá°žng vá»i sá»±

minh Ä'á» «nh quÄ; tá»%o má»%o trong tÄ'ng tá»™c Viá»†t Nam xÆ°a, chá» Ä'Ä³ cÄ³ thá»f chá»%o tá» « BÄ'i Ä'á°c TuyÄ°n sang Phá°im VÄfn SÄ°m, Phá°im VÄfn HÆ°ng Ä'á°¿n Trá°Sn Quang Diá»†u, Ä'ng dÆ°á»Æng cá»§a Cá°£nh Thá»nh (bÄ con qua BÄ'i Thá» XuÄ°n, ná°¿u cÄ³ thá»f gá»i IÄ bÄ con vÄ- BÄ'i Ä'á°c TuyÄ°n IÄ anh em cÄ'ng cha khÄ;ic má°1 vá»i Phá°im HoÄ ng há°-u, má°1 Cá°£nh Thá»nh). Thá°y nhá»ng tÄ°n to lá»n âœTÄ°y dÆ°Æng dá°ng thuyá»nâ€•, âœÄ'á°¿i hiá»†u thuyá»nâ€•, âœHá°£i Ä'á°¿o thuyá»nâ€•, sá»- quan dá°ng má khÄ'ng tá°£ ra, ta muá»n tÄ-m á»Y cÄ;ic tÄ i liá»†u TÄ°y phÆ°Æng Ä'á»f rÄµ hÆ;in thá»±c lá»±c thuá». quÄ°n Nguyá»...n Ä°nh, thÄ- lá°¿i khÄ'ng khá»i ngÆ; ngá°¿n trÆ°á»c cÄ;ic tÄ°n: frÄ°gate, corvette, chaloupe canoniiÄ°re, demi-canoniiÄ°re... lá°«n lá»™n vá»i Thao, ghequienne... trong cÄ;ic bá»©c thÆ°.

Nho sÄ° vÄ TÄ°y nhÄ°n thÆ°á»ng khÄ'ng chÄ° Ä'1½ lá°m hoá°c ghi sÄ°t nhá»ng cÄ°u ca dao, truyá»n thuyá°¿t cá»§a dÄ°n chÄ°ng. CÄ³ khi loá°¿i tÄ i liá»†u nÄ y xuá°t hiá»†n dÆ°á»i hÄ-nh thá»©c nhá»ng sá°m kÄ½ cÄ³ má»c Ä'Ä-ch âœtuyÄ°n truyá»n chÄ-nh trá»â€•, nÄ°i theo lá»i bÄ°y giá»•. Chá°ng há°¿n nhÆ° cÄ°u:

Ä'á°¿u cha lá°y IÄ m chÄ°n con,
MÆ°á»i bá»n nÄfm trÄ°n, há°¿t kiá°¿p thÄ- thÄ'i.

Hay:
Cha nhá»• Ä'á°¿u, con nhá»• chÄ°n,
Ä'á°¿n nÄfm NhÄ°m Tuá°t (1802) thÄ- thÄ°n chá°ng cÄ°n.
[Chá»- âœtiá»fuâ€• trÄ°n Ä'á°¿u chá»- âœquangâ€• (trung) xuá°t hiá»†n dÆ°á»i chá»- âœcá°£nhâ€• (thá»nh)].

CÄ³ khi IÄ má»™t Ä°á»c mÆ; thá»t nÄ°n lá»i, chá»©ng tá»• Ä'Æ°á»£c chuyá»fn biá°¿n tÄ°m IÄ½ trong dÄ°n chÄ°ng: Ä'á»c cÄ°n thÄ- giá»- lá°y tÄ'ng (tÄ°n Trá»nh Khá°£i), Ä'á»c long, cÄ;in (Trá»nh CÄ;in) gá°«y cÄ°n mong ná»-i gÄ-.

CÄ³ khi IÄ lá»i ghi nhá°-n sá»± kiá»†n, má»™t sá»- sá»± ngá°n, trá»ng trÆ;in hoá°c bao gá»m cá°£ nguyÄ°n nhÄ°n, ká°¿t quá°£:
- Binh Triá»u: Binh Quá»c phÄ³; Binh Ä³: Binh HoÄ ng tÄ'ñ.
- Thanh cá°-y thá°¿, Nghá»† cá°-y thá°Sn.
- Sá»± nÄ y chá»%o tá°¿i BÄ ChÄ° (Ä'á°ng Thá» Huá»†),
Cho ChÄ°a má°t nÆ°á»c, cho nghÄ° IÄ ng xiÄ°u.

1. VÄfn TÄ°n, âœCÄ;ich má°ng TÄ°y SÆ;inâ€•, HÄ Ná»™i. VÄfn Sá»- Ä'á»«a xuá°t bá°£n, 1957. Nguá»n tin tá» « dÄ°n c mÆ; há» vÄ lá°«n lá»™n cá°£ phÄ;ip thuá°t vÄ- tÄ-nh cÄ;ich thá°Sn thÄ;nh hoÄ; do Ä³c tÄ'ñ sÄ'ng cá»§a há»• dá»±ng IÄ°n, nhÆ°ng ta cÄ°ng khÄ'ng thá»f tá» « Ä'Ä³ má tÆ°á»c bá»•, khÄ'ng cÄ'ng nhá°-n phÄ°t sá»± thá»±c nÄ o. Vá»• viá»†c Nguyá»...n Nhá°¿c tá»± ngá»i vÄ o cÄ°i Ä'á»f chiá°¿m thÄ nh Quy NhÆ;in trong tay Tuá°Sn vÄ° Nguyá»...n Khá°c TuyÄ°n, cÄ³ ngÆ°á»i nhÆ° Ä'ng Nguyá»...n PhÆ°Æng1 nghi ngá» vÄ bÄ i bá;ic há°n. Viá»†c nÄ y CÆ°Æ;ng má»c (144. chÄ°p vÄ ChÄ-nh biÄ°n liá»†u truyá»†n thÄ- ghi lá°¿i bá°ng chá»- nhá»•. Liá»†u truyá»†n viá°¿t ra xÄ°y dá»±ng trÄ°n cÄ;ic tÄ i liá»†u tá°y á»Y sÄ;ich vá»Y cÄ° Ä'Ä° Ä'Ä° nh má cÄ°n thu nhá°t á»Y cÄ;ic gia phá°£, tin tá»©c trong dÄ°n chÄ°ng ná»a2 Viá»†c Liá»†u truyá»†n viá°¿t bá°ng chá»- nhá»• khÄ'ng phá°£i IÄ tá»• Ä'½ hoÄ i nghi tÄ-nh cÄ;ich xÄ;ic Ä'Ä;ng cá»§a nguá»n tin nhÆ°ng IÄ ghi thÄ°m má»™t lá»i nÄ°i cho dá»i dÄ o, cho xÄ;ic thá»±c hÆ;in cÄ°u chuyá»†n nhÆ° chÄ-nh sá»- quan Ä'Ä° chÄ° vá»• viá»†c âœkhuyá°¿t há»â€•, vá»• Ä'á»«a Ä'ia»fm Ä'Ä-ch xÄ;ic IÄ°c há»• viá°¿t sÄ;ich. CÄ³ thá»f Liá»†u truyá»†n nhá°t Ä'Æ°á»£c cÄ°u chuyá»†n Nhá°¿c chui vÄ o cÄ°i á»Y BÄ-nh Ä'á»«a nh vÄ- dÆ° luá°-n truyá»n thuyá°¿t cÄ°n má°¿n tá»i ná»-i cuá»i thá°¿ ká». XIX má»™t ngÆ°á»i PhÄ;ip tá»i xá»© nÄ y cÄ°n nghe Ä'á»n vá»• chuyá»†n á°y3. Sá»± thá»±c IÄ mÆ°u Ä'Ä³ cÄ³ thá»f Ä'em ra dá°ng thá»±c nhÆ° nhá»ng mÆ°u cÆ°á»p thÄ nh cÄ³ nhan nhá°£n trong truyá»†n xÆ°a, vá»i ai ngá»i trong cÄ°i khÄ'ng biá°¿t nhÆ°ng Nguyá»...n Nhá°¿c á»Y Ä'á»«a vá»« chá»§ tÆ°á»ng thá» «a hÆ°á»Yng sá»± thÄ;in phá»c gan dá°¿ Ä'Ä³ tá» « dÄ°n chÄ°ng. DÄ°n chá»ng Ä'á»i vá»n cÄ³ nhá»ng hÄ nh Ä'á»™ng bá°t ngá»• má luá°-n IÄ½ thÄ'ng thÆ°á»ng khÄ'ng thá»f bÄ n tá»i Ä'Æ°á»£c4.

ChÄ-nh tá» « nhá»ng nguá»n tÄ i liá»†u khÄ;ic nhau Ä'Ä³ má chÄ°ng tÄ'i phá»i há»£p vá»i nhá»ng nhá°-n xÄ°t riÄ°ng tÆ° Ä'á»f lá°-p nÄ°n quyá»fn sÄ;ich.

Phá°£i
nhá°-n rá°ng cÄ'ng viá»†c Ä'Ä° nhá°1 bá»† má»™t phá°Sn: phá°Sn phÄ° bÄ-nh ngoá°¿i diá»†n tÄ i liá»†u, vá»• xuá°t xá»© vÄ Ä'ia»•u kiá»†n khá°£ tÄ-n cá»§a nÄ³. Ä'ia»•u nÄ y cÄ³ nguyÄ°n nhÄ°n IÄ giai Ä'oa°¿n lá»ch sá»- tÆ°Æ;ng Ä'á»i gá°Sn cá°-n, sÄ;ich vá»Y sÄ;ng tÄ;ic hoá°c cÄ³ cÆ;

quan chÄ-nh thá»c nhÆ° Quá'c sá»- quÄjn in ra, hoá°c dá»... dÄ ng xÄjc Ä'á»nh tÄjc giá°£, thá»i gian sÄjng tÄjc nhÆ° HoÄ i nam khÄ°c.
 Má°t khÄjc, thá»i ká»³ nÄ y, nhÆ° Ä'Ä£ nÄ³ á»Ý Ä'á°su, kÄ-ch thÄ-ch Ä'Æ°á»£c Ä³c tÄ-m tÄ²i cá»sa há»c giá°£. Vá»• phÄ-a ngÆ°á»•i PhÄjp, thá»i ká»³ nÄ y vá»i sá»± can thiá»p cá»sa BÄj-Ä'a-lá»™c vÄ bá»n phiÄ²u lÆ°u TÄcy phÆ°Æjng á»Ý Gia Ä'á»nh, nhÆ° lÄ má»™t chá»cng minh cho lÄ²ng tá»t cá»sa âœœmá°«u quá»c cá»e vá»i thuá»™c Ä'á»va, hay Ä'á»cng Ä'á°n hÆjn, lÄ sá»± kiá»±n Ä'Äjnh dá°xu kÄ°o dÄ i sá»± thÄ nh lá°p-Ä'á°¿ quá»c Ä'Ä'ng PhÄjp lÄ'i vá»• trÆ°á»c trÄ²n dÆ°á»i 100 nÄfm, má»™t giai Ä'oá°jn má sá»± tiá°¿p xÄ°c Ä'Ä'ng - TÄcy, rá»¥t rÄ' tá»« trÆ°á»c Ä'Ä³ má°y trÄfm nÄfm, bá»-ng trá»Ý nÄ²n má°jn má°½, má°-t thiá°¿t hÆjn. Há»• gia cÄ'ng tÄ-m tÄ²i tÄ i liá»±u, hÄ-nh á°£nh, thÆ° tá»•. ChÄ°ng ta cÄ³ hÄ-nh á°£nh xÆ°a cÄ° trong tá°-p Iconographie historique de l'Indochine cá»sa P. Boudet vÄ A. Masson. ChÄ°ng ta cÄ³ cÄjc thÆ° tá»« trong Correspondance gÄ°nÄ°rale (Paris 1906-1907, E.J.Vrill) cá»sa H. Cordier, 3 tá°-p Histoire de la Mission de Cochinchine cá»sa A. Launay má ta dÄ'ng tá°-p 3 (1925) rá»¥t nhiá»•u... Má»™t tÄ i liá»±u Ä'Æ°a ra dÄ' Ä-t á»•i vá°«n Ä'Æ°á»£c biá»±n chÄ-nh ká»¹ cÄ ng vá»• giÄj trá»« xÄjc tÄ-n cÄ°ng nhÆ° vá»• ná»™i dung sá»± kiá»±n: chÄ°ng ta hÄfy xem viá»±c lÄ m Ä'á°sy tÄ-nh chá°¥t khoa há»c cá»sa L. CadiÄ're khi Ä'Æ°a ra nhá»ng bá»c thÆ° NÄ'm cá»sa Nguyá»...n Ä°nh.

Vá»• phÄ-a ngÆ°á»•i Viá»±t, chiá°¿n thá°ng Ä'á»ng Ä'a nhÆ° lÄ má»™t chá»cng minh trong thá»i ká»³ ngoá°ji thuá»™c (PhÄjp thuá»™c) vá»• tÄ-nh chá°¥t quá°-t cÆ°á»ng cá»sa dÄ°n tá»™c; cuá»™c khá»Ý nghÄ°a TÄcy SÆjn cÄ³ dÄjng má»™t cuá»™c khá»Ý nghÄ°a cá»sa dÄ°n chÄ°ng, quyá°¿n rÄ°, dá»... say má² trong thá»i ká»³ tÆ° tÆ°á»Ýng cÄjch má°jng, dÄ°n chá»§ lÄ'i cuá»'n con ngÆ°á»•i. Ä'Æ°á»£c Ä'Ä o luyá»±n trong lÄ² khoa há»c PhÄjp, má»™t sá»' há»c giá°£ tiá°¿p tá»¥c truyá»•n thá»ng cÄ°, Ä'i vá»• cÄjc nÆji thÄ'n dÄ£ sÆ°u tá°-p tÄ i liá»±u, cung cá°¥p cho Ä'Äjm quá°§n chÄ°ng Æ°a men say Äji quá»c quÄj khá»© oai hÄ'ng cá»sa dÄ°n tá»™c, dÄ° vÄ£ng phá»c tá°jp, dá»i dÄ o sinh lá»±c cá»sa quá»c gia. NhÆ°ng phá°£i nÄ²n nhá°-n rá°±ng trÄ²n bÆ°á»c Ä'á°su chá»§ quan Ä'Ä³, tinh thá°§n khoa há»c vá°«n cÄ³ Ä'á»f chá»cng minh giÄj trá»« cá»sa tÄjc phá°m.

Viá»±c tÄ-m lá°ji sá»± thá»±c lá»«ch sá»- cÄfn cá»c vÄ o sá»± Ä'á»i chiá°¿u cÄjc loá°ji tÄ i liá»±u Ä'Æ°á»£c chá»cng bÄ y á»Ý nÆji cÄjc tÄ i liá»±u khÄjc xuá°¥t xá»© thÄ- Ä'Æ°á»£c cÄ'ng nhá°-n lÄ Ä'Ä°ng. Song má»™t Ä'Ä²i há»•i khá°t khe vá»• nguyÄ²n tá°c nhÆ° vá°-y khÄ'ng bao giá»• Äjp dá»¥ng Ä'Æ°á»£c vÄ-nhá»ng cÄfn cá»c luá°-n lÄ½ chung vÄ tÄ°m lÄ½ ngÆ°á»•i chá»cng. HÆjn ná»-a nguyÄ²n tá°c Ä'Ä²i phá°£i cÄ³ sá»± Ä'á»ng Ä'½ cá»sa cÄjc tÄ i liá»±u khiá°¿n cho sá»- sá»± trá»Ý nÄ²n nghÄ°o nÄ n thá»±c chá°¥t hÆjn5. Ä'á°±ng khÄjc, nhÆ° á»Ý trÆ°á»ng há»£p tá°-p sÄjch nÄ y, tÄ i liá»±u Ä'Æ°á»£c khi chá»% má»™t, hay cÄ'ng má»™t loá°ji cá»sa ngÆ°á»•i cÄ'ng phe. Tá»« Ä'Ä³, ngÆ°á»•i ta nÄ²u ra má»™t phÆ°Æjng phÄjp xÄ°t Ä'á»nh nhÆ° sau:

âœœKhí chÄ°ng ta Ä'á»cng trÆ°á»c má»™t tÄ i liá»±u, má»™t ngÆ°á»•i chá»cng, Ä'ia»•u quan tÄ°m lá»«n cá»sa chÄ°ng ta khÄ'ng phá°£i lÄ tá»± há»•i xem cÄ³ thá»f Ä'em Ä'á»i chiá°¿u vá»i nhá»ng thá»c khÄjc khÄ'ng (thá»±c ra... (...)) chá»cng cá»» há°su nhÆ° luÄ'n thuá»™c cÄ'ng má»™t loá°ji, cÄ'ng ná»™i dung, cÄ'ng khuyñh hÆ°á»ng), khÄ'ng phá°£i lÄ xem thá»- ngÆ°á»•i chá»cng cÄ³ muá»'n lá»«a ta khÄ'ng..., nhÆ°ng trÆ°á»c há°¿t lÄ phá°£i hiá»fu xem há°n ta cÄ³ hiá»fu nhá»ng gÄ-n há°n nÄ³i vá»i chÄ°ng ta hay khÄ'ng (hay lÄ ná°¿u Ä'Ä³ khÄ'ng phá°£i lÄ má»™t chá»cng cá»» cá»' Ä'½ má lÄ má»™t chá»cng tÄ-ch tÄ i liá»±u dÄ-nh lÄ-u tá»i thÄ- phá°£i xem thá»- há°n ta trÄ-nh bÄ y ra Ä'Æ°á»£c khÄ'ng), Ä'á°¿n má»c nÄ o thÄ- há°n ta hiá»fu hay Ä'Ä£ trÄ-nh bÄ y ra, Ä'á°¿n Ä'á»™ chÄ-nh xÄjc nÄ o, nghÄ°a lÄ vá»• sá»± dá»i dÄ o phá»c tá°jp sÄ°u sá°c má há°n ta phá°£n chiá°¿u, ghi nhá°-n, tá»« Ä'Ä³ Ä'Ä£ chuyá»fn cho chÄ°ng ta sá»± thá»±c tá°¿ nhá»« cá»sa con ngÆ°á»•i má chÄ°ng ta muá»'n ná°m lá°¥yá»•.

Bá°±ng vÄ o thÄji Ä'á»™ rá»™ng rÄ£i Ä'Ä³ - rá»™ng rÄ£i sau khi thá°¥u suá»t tÄ-nh cÄjch phá»c tá°jp cá»sa vá°¥n Ä'á»•, chá»c khÄ'ng vÄ- khÄ'ng giá°£i quyá°¿t Ä'Æ°á»£c má dá»... dÄ£i, buÄ'ng thá°£ - má»™t tÄ i liá»±u Ä'Æjn Ä'á»™ cÄ³ thá»f Ä'á»cng tá°jm Ä'á»f ngÆ°á»•i ta Ä'Ä o sÄ°u Ä'½ nghÄ°a ná»™i tá°ji cá»sa nÄ³, hay qua khá°£ nÄfn cá»sa ngÆ°á»•i chá»cng. LÄ°c bá°¥y giá»• má»» kiá°¿n thá»c tá»ng quÄjt hay chuyÄ²n má²n cá»sa cÄjc khoa há»c bÄ ng phá»¥ sá°½ giÄ°p Ä-ch ta rá»¥t nhiá»•u Ä'á»f cho tÄ i liá»±u thÄ²m vá»ng vÄ ng giÄj trá»«. VÄ- dá»¥ sá»- quan ká»f chuyá»±n Nguyá»...n Ä°nh gá°p nÆ°á»c ngá»•t giá»-a biá»fn nhÆ° lÄ má»™t bá°±ng cá»» vá»• Ä'á°¿ má»±nh cá»sa Ä'ng ta, Nguyá»...n VÄfn ThÄ nh cÄ°ng cÄ³ nhá°c tá»i bá°±ng chá»- âœœhá°£i lá»...âœœ (nÆ°á»c ngá»•t á»Ý biá»fn) trong bá i âœœVÄfn tá°¿ trá°-n vong tÆ°á»ng sÄ°âœÄ' Ä'á»•c á»Ý Bá°c thÄ nh cuá»i nÄfm 1802. NhÆ°ng tÄ i liá»±u gá»m lá°ji chá»% lÄ cá»sa má»™t phe: bá»• tÄ i Nguyá»...n Ä°nh. Chá»cng cá»» Ä'Ä£ Ä'Æjn Ä'á»™ cÄ°ji khoÄjc thÄ²m cÄji vá»• huyá»•n hoá°c nhÆ° cÄ³ dá»¥ng Ä'½ bÄ y ra Ä'á»f lÄ i kÄ°o Ä'ng Trá»•i

vá»• phe mÄ-nh. Bá»• Ä'i chÄ'fng? KhÄ'ng, sá»- sá»± vá«n cÄ³ thá°-t duy trÄ-nh Ä'á»™ hiá»fu biá°çt cá»Şa sá»- quan khÄ'ng tá»i, má»i giá°£i thÄ-ch theo má»™t lá»'i vá» «a dá»... dÄ£i vÄ-cÄ³ sá°µn, vá» «a cÄ³ lá»£i cho há»• thÄ'í. DÄ'ng má»™t má»i kiá°çn thá»©c vá»• Ä'á» «a lÄ½ thiÄ²n nhiÄ²n, nhÄ-n vÄ o Ä'á» «a Ä'íá»fm lÄ²nh Ä'Ä²nh (tá» « cá»-a Ma Ly Ä'í ra), xÄ©t lÆ°u lÆ°á»£ng sÄ'ng Cá»-u Long lÄ ta cÄ³ thá»f hiá»fu rÄµ sá»± kiá»ñ ngay.

Má»ÿ

rá»™ng nguyÄ²n tá°c xÄ©t Ä'oÄ²n tÄ i liá»± Ä'Ä£ xong, ta phá°£i Ä'í sÄ©u vÄ o chi tiá°çt. Trong nhá»ng khá°£o luá°n Ä'Ä£ thÄ nh, nhá»ng kÄ cá»©u cá»Şa ngÆ°á»•i PhÄ²p, cÄ³ khi phá°£i bá»• lÆ²i nhá»ng chi tiá°çt vá»• tÄ²n ngÆ°á»•i, tÄ²n Ä'á°£t Ä'á»f chá»%o chÄ° Ä½ tá»i sá»- sá»± vÄ- ngÆ°á»•i ta cÄ©ng giá°p phá°£i nhá»ng xa lá°; khÄ³ giá°£i quyá°çt nhÆ° ngÆ°á»•i trÆ°á»c. Vá»• phÄ-a cÄ²c soá°²n giá°£ Viá»±t, tÄ²n ngÆ°á»•i tÄ²n Ä'á°£t lá°²i cÄ³ vá°» quen thuá»™c quÄ² nÄ²n khÄ'ng chÄ° Ä½ tá»i vá°²n Ä'á»• nÄ²u ra, nhá°£t lÄ khi vá°²n Ä'á»• khÄ'ng há°³n dá»... giá°£i quyá°çt.

Tuy nhiÄ²n, Ä'á°c tÄ-nh cá»Şa Ä'á»'i tÆ°á»£ng sá»- há»•c lÄ tÄ-nh cÄ²ch Ä'á»™c nhá°£t trong thá»i gian, vá»i nhá»ng ngÆ°á»•i cÄ³ tÄ²n há»• riÄ²ng tham gia, nÆ²i má»™t Ä'á» «a Ä'íá»fm cÄ³ thá»±c. Cho nÄ²n phá°£i giá°£i quyá°çt vá°²n Ä'á»• trong chá»ng má»±c vÄ phÆ°Æ²ng tiá»ñ cÄ³ Ä'Æ°á»£c. TÄ²n há»• cÄ²c tÆ°á»£ng Gia Ä'á» «nh nhiá»u lÄ°c cÄ²n phá°£i tÄ-m má»i ra. VÄ- sá»- quan sau nÄ y thÄ- chÄ©p cá°£ tÄ²n lá° «n há»•, nhÆ°ng thÆ° tá»ç, sá°c chá»%o Ä'Æ°Æ²ng thá»i chá»%o kÄ²u tÄ²n tÆ°á»£c mÄ thÄ'í. CÄ³ may chÄ°t Ä-t lÄ khÄ²c vá»i triá»•u LÄ² vÄ vá»• trÆ°á»c, chá»©c tÆ°á»£c Nguyá»...n Ä'Æ°á»£c há»£p bá°²ng tÄ²n vÄ má»™t tÄ-nh tá» « thÄ nh má»™t danh xÆ°ng cÄ³ Ä½ tá»t Ä'á°²p nhÆ° Chá°²n VÄµ há°£u Nguyá»...n VÄ²n Chá°²n (Vannier), TÄ²n ThÄ nh há°£u NgÄ' NhÄ²n TÄ²n, Ä'á»©c Nhuá°-n há°£u Nguyá»...n Huá°²nh Ä'á»©c. Thá°ç má» Ä'íá»•u nÄ y cÄ²n lÄ m cho L.M. CadiÄ're tuy biá°çt trÆ°á»c, vá°«n tÆ°á»£ng Ýng KhiÄ²m Quang há°£u lÄ Nguyá»...n VÄ²n LiÄ²m má» ngÆ°á»•i ta Ä'Ä£ viá°çt lá»™n khi sao lá°²i (è-™ vÄ ä»%o) vÄ phÄ²n vÄ²n khÄ'ng biá°çt QuÄ½ Ngá»•c há°£u, Long ChÄ-nh há°£u ai lÄ Phá°²m VÄ²n NhÄ²n. So vá»i Thá»±c lá»£c, Liá»±t truyá»ñ, tÄ-m hiá»fu hÄ nh Ä'á»™ng nhá»ng ngÆ°á»•i can dá»± Ä'á°çn, ta biá°çt KhiÄ²m Quang há°£u lÄ Nguyá»...n VÄ²n KhiÄ²m, QuÄ½ Ngá»•c há°£u lÄ NgÄ' CÄ'ng QuÄ½ vÄ Long ChÄ-nh há°£u lÄ Nguyá»...n Long.

Thá°ç cÄ²n trÄ²nh sao Ä'Æ°á»£c nhá»ng lá°£m lá»™n vá»• phÄ-a TÄ²y SÆ²n, nguá»µ triá»•u! Thá»±c Lá»£c, Liá»±t truyá»ñ Ä'á°£y rá°«y nhá»ng lá»i chÄ° ä°£khuyá°çt tÄ-nhÄ° (thiá°çt u há»•). Nguyá»...n Trá°²n cá»Şa Trá» «nh HoÄ i Ä'á»©c, Ä'á°ng VÄ²n ChÄ²n, Ä'á°ng VÄ²n Chá°²n, Nguyá»...n VÄ²n Chá°²n cá»Şa sá»- quan, NgÄ' gia vÄ²n phÄ²i lÄ má»™t. TÄ²n ngÆ°á»•i cÄ©ng bá°£t nhá°£t trong cÄ'ng má»™t xuá°£t xá»© cá»Şa sÄ²ch: Phá°²m VÄ²n HÆ°ng, Phá°²m CÄ'ng HÆ°ng, Nguyá»...n VÄ²n HÆ°ng. TÄ²n ChÄ²n hay Trá°²n sai lá°çc lÄ do giá°²ng Ä'á»•c, khÄ³ má» cÄ³ thá»f nÄ²i tÄ²n nÄ o lÄ trÄ°ng. NhÆ°ng há»• Nguyá»...n thÄ- sai lÄ chá°c vÄ- ta nhá»» tá»i thÄ²i quen cá°£i há»• theo dÄ²ng vua ngÄ y trÆ°á»c. Giá»²a Phá°²m VÄ²n HÆ°ng vÄ Phá°²m CÄ'ng HÆ°ng, ta lá°£y tÄ²n Phá°²m VÄ²n HÆ°ng vÄ- chá»² ä°£cÄ'ngÄ° cÄ³ Ä½ nghÄ²a tÄ'n trá»ng hÆ²n lÄ Ä½ nghÄ²a má»™t chá»² Ä³t trong khi nhá»ng ngÆ°á»•i Ä'á» «ng há»• giá»² Ä'á» «a vá» « quan trá»ng (chá°c xuá°£t thÄ²n tá» « phÄ-a ngoá°²i Quang Toá°£n) Ä'Ä£ cÄ³ tÄ²n lÄ Phá°²m VÄ²n SÄ²m, hay trá»ng trÆ²n: Phá°²m Ngá°²n. TÄ²n cá»Şa nhá»ng ngÆ°á»•i chÆ°a Ä'Æ°á»£c xÄ²c Ä'á» «nh Ä'Ä nh phá°£i chá» «u viá°çt theo thÄ²i quen Ä'Ä£ thÄ nh trong khi chá»• cÄ²c chá»©ng cá» khÄ²c Ä'á»f quyá°çt Ä'á» «nh rÄµ rÄ ng hÆ²n. TrÆ°á»c há»£p Phá°²m VÄ²n SÄ²m lÄ má»™t may má°n. TÄ²n viÄ²n ThÄ²i bá°£o cá»Şa Nguyá»...n Lá»² nÄ y rá°£t Ä-t khi Ä'Æ°á»£c Ä'á»•c lÄ SÄ²m má» vá°«n Ä'Æ°á»£c gá»i lÄ Tham, khÄ'ng chÄ°t phÄ²n vÄ²n nÄ o giá»²a hai lá»i Ä'á»•c cho cÄ'ng má»™t chá»² ä°£. ThÆ° cá»Şa G.M (giÄ²m má»£c) Labartette á»ÿ vÄ²ng Bá»' ChÄ-nh gá»' Yi ngÄ y 23-7-1788 khiá°çn ta bá»• thÄ²i quen Ä'á»f thÄ-ch nghi vá»i chá»² má»i. TrÆ°á»c há»£p cá»Şa VÄ° VÄ²n Nhá°-m cÄ©ng vá°-y Sá»- quan nhÄ Nguyá»...n phÄ²n vÄ²n giá»²a hai tÄ²n Nhá°-m ä»» vÄ ä»• SÄ© cá»Şa ngÆ°á»•i con rá»f Nhá°²c. KhÄ'ng cÄ³ chá»² ä°£Chuông NhaÄ° (ChÆ°á»Ýng Nhá°-m) cá»Şa cÄ²c giÄ²o sÄ© thÄ- ta cÄ²n lá°£m lÄ©u.

- 1. ä°£Nhá»ng bÆ°á»c Ä'á°£u cá»Şa anh em TÄ²y SÆ²nÄ°, Ä'á°²i há»•c, thÄ²ng 4-1962, t. 336.
- 2. CadiÄ're vÄ Pelliot cho biá°çt má»™t viÄ²n quan Ä'ang (1904) thu thá°-p tÄ i liá»± Ä'á»f viá°çt quyá»fn Liá»±t truyá»ñ Ä'á»± nhá» « kÄ½. ChÄ° Ä½ rá°²ng HoÄ ng LÄ², nÆ²i má» CÆ°Æ²ng má»£c vÄ Liá»±t truyá»ñ thÆ°á»ng lá°£y tÄ i liá»±t Ä'á»f ghi chuyá»ñ nÄ y.
- 3. E. Navelle. ä°£De Thinat Ä BiÄ²Ä°, Excursions et Reconnaissances, XIII, 1887, t. 142. VÄ- tinh thá°²n Ä'á» «a phÆ°Æ²ng má»™t phá°²n lá»²n, xá»© sá»ÿ nÄ y cÄ²n giá°£u con chÄ°a Nguyá»...n Nhá°²c tá»i Ä'á»•i Minh Má°²ng má»i bá» « phÄ²t giÄ²c (Liá»±t truyá»ñ q30, 55b). Cho Ä'á°çn há»'i Mai XuÄ²n ThÆ°á»Ýng chá»ng PhÄ²p, ngÆ°á»•i ta cÄ²n

ghA'óp tá»™í Á'ng nÁ y mÆ'ou Á'á»“ phá»çc nghiá»†p TÃçy SÆ'in. ThÃ nh kiá'ç n tá'øt Á'Æ gÃ³p phá'şn vÃ o viá»†c gÃ-n giá»- sá»± thá'õ-t ban Á'á'şu.

4. TÃçy SÆ'in cÃ³ rá'øt nhiá»•u sÃ'ing kiá'ç n Á'Æ Á'em Á'ip dá»çng trÃ'ân chiá'ç n trÆ'á»•ng gÃçy bá»j ngá»j cho Á'á»«ch quÃçn cá»şa há»•: cÃ'ic trá'-n yá'ç m kÃ-ch, bá»'i thuá»-, cÃ'ic má'õo lá»«a.

5. H. I. Marrou. De la connaissance historique. 1. 128-133.

6. ChÃ' thÃ-ch bá'õn dá»«ch bá»«c thÆ' NÃ'm thá»«tÆ' trong loá'ít tÃ i liá»†u Á'Æ ká»f. Á'á»«a danh má»i cÃ'ân gÃçy nhi IÃ'í thÃ'í hÆ'in ná»-a. Á'ng Aurousseau khi phÃ'á

bÃ-nh Ch.B. Maybon Á'Æ chá»%o trÃ-ch rá'õng Á'ng nÁ y khÃ'ng lÆ'ou Á'½ Á'á'ç n khoa há»•c Á'á»«a IÃ'½ lá»«ch sá»- Á'á»f viá'ç t lá»«ch sá»- Viá»†t Nam cho chÃ-nh xÃ'ic hÆ'in. Á'ng cÃ'ân cÃ³ nhÃ' Á'½ chá»%o cho Maybon má»™t sá»' sÃ'ich Á'á»«a IÃ'½ Viá»†t, Hoa Á'á»f kÃ'á cá»«u1. Thá»±c ra vá'õn Á'á»« khÃ'ng dá»... dÃ'ng nhÆ' Á'ng tÆ'á»Yng. LÃ'á QuÃ'½ Á'Á'n Á'í sá»«TÃ u bá»«ngÆ'á»i ta há»«i vá»« trÃ- tuá»³ thuá»™c cá»şa má»™t Á'á»«a Á'íá»fm xÆ'oa má' khÃ'ng trá'õ lá»«i Á'Æ'á»Æc. Phá'õm Á'Ã-nh Há»• ká»f lá'õj chuyá»†n Á'Á' Á'á»f IÃ m bá'õng chá»«ng cho cÃ'ng trÃ-nh tÃ-m tÃ'í cá»şa Á'ng vá»• sá»± thay Á'á»«i duyÃ'ân cÃ'ich, Á'á»«a IÃ'½2.

Á'á'õng

khÃ'ç, Á'á»«a danh cÃ'ng khÃ'ng Á'Æ'á»Æc ghi trong sá»- sÃ'ich nhÆ' tÃ'ân gá»«i thÃ'ng thÆ'á»•ng: cÃ'ic IÃ ng Má»•c, IÃ ng TÃ'ş... á»Y Bá'õc Á'á»•u cÃ³ tÃ'ân âœœchá»-âœœ khÃ'ç. Thá'ç mÃ sá»- sÃ'ich lá'õj viá'ç t bá'õng chá»- HÃ'in Á'á»f ghi nhÆ'ng Æçm NÃ'm, tá'øt cÃ³ sá»± sai lá'õj khÃ'ş hiá»fu, nhá'øt IÃ khi sá»± chuyá»fn Æçm lá'õj khÃ'ng theo má»™t tiÃ'au chuá'õn nhá'øt Á'á»«nh theo thÃ'ş quē viá'ç t chá»- NÃ'm.

CÃ³ nhá»-ng Á'á»«a danh Á'Æ'á»Æc phiÃ'ân Æçm bá'õng nhá»-ng chá»- HÃ'in Á'á»•c gá'şn cá'õn: BÃçn Thiá'ç t ..?. á»† IÃ Mang ThÃ-t, Phan Thiá'ç t, Xuy Miá»†t á' è' IÃ XoÃ i MÃ't, TrÃ Luá'õ-t èœœIá'¾, IÃ TrÃ Lá»•t, Má»¹ Thu á»- çş' IÃ Má»¹ Tho... CÃ³ nhá»-ng Á'á»«a danh phá'õi Á'Æ'á»Æc dá»«ch ra má»i hiá»fu. Lam Kiá»•u è— á»-œ IÃ Cá'õşu ChÃ m (BÃ-nh Á'á»«nh), Lá»™ Cá'õnh giang é.õ á» æ±Y IÃ sÃ'ng Cá»• CÃ² (An XuyÃ'ân), Tam Phá»¥ ä.õ äY IÃ Ba Giá»«ng, GiÃ'j KhÃ'á æşŹ æõõ IÃ Rá'õjch GiÃ'j. CÃ³ khi sá»± ghi nhá'õn Á'á»«a danh thá'õ-t bá'øt ngá»•: ThÃ'in Lung ç, ç± thá'õ-t vÃ' nghÃ'õa khi ta muá»'n dá»«ch ra, má' thá»±c khÃ'ng ká'ç t quá'õ khi ta muá»'n dÃ' Æçm gá'şn cá'õn. Á'Ã' IÃ Á'á»«a Á'íá»fm á'õp Thang TrÃ'ng do sá»± ká'ç t há»Æp cá»şa má»™t chá»' dá»«ch nghÃ'õa theo giá»«ng miá»•n Nam vÃ má»™t chá»- NÃ'm lá'õj (lung tÃ-n Á'á»•c IÃ trÃ'ng tin).

KhÃ'ş

khÃ'fn cÃ ng Á'í sÃçu cÃ ng hiá»†n ra. Má»™t vÃ i chá»- IÃ má»™t trÆ'á»•ng há»Æp khÃ'ç nhau. Á'm HÃ'in khÃ'ng cÃ³ vá'õşn R nÃ'ân BÃ Rá»«a phá'õi viá'ç t IÃ BÃ Á'á»«a, HÃ RiÃ'õu IÃ HÃ LiÃ'õu, nhÆ'ng Á'á»«ng Lam ná'ç u khÃ'ng tÃ-m Á'Æ'á»Æc Á'á»«a Á'íá»fm Á'á»«ng ChÃ m th cÃ³ phá'õi gá»«i IÃ Á'á»«ng Ram nhÆ' sÃ'ng XÃ-ch Ram á»Y PhÆ'á»«c Há'õi bá'çy giá»• má' sÃ'ich viá'ç t IÃ XÃ-ch Lam? CÃ³ nhá»-ng khÃ'ş khÃ'fn gÃçy ra chÃ-nh vÃ- thÃ'ş quē khÃ'ng quy Á'á»«nh má»™t chá»- cÃ³ nghÃ'õa Á'Ã-ch xÃ'ic, dÃ'ng trong nhá»-ng trÆ'á»•ng há»Æp nhá'øt Á'á»«nh (cÃ³ lá'õj bá'øt cá»«dÃçn tá»™c nÃ o cÃ'ng vá'õp phá'õi). Bá»Yi vá'õ-y, bá'õt Á'á'õşu bá'õng chá»- âœœhÃ'ânâœœ má' cÃ'ic Á'á»«a Á'íá»fm HÃ'ân Á'á'õt, HÃ'ân ChÃ'ng (HÃ TiÃ'ân), HÃ'ân KhÃ'ş (KhÃ'inh HoÃ) lá'õj á»Y trÃ'ân Á'á'õt liá»•n, trong khi hÃ'ân Tre, hÃ'ân Thá»• ChÃçu (Nam Phá'õşn), hÃ'ân Ngang, hÃ'ân Á'á'õt (BÃ-nh Á'á»«nh) lá'õj IÃ nhá»-ng hÃ'ân Á'á'õşo, IÃ m sao ngÆ'á»«i ta khÃ'ng phÃçn vÃçn trÆ'á»•ng cÃ'ic tÃ'ân Á'íá»†p Thá'õjch Dá»±, ChÃ'ng Dá»±...? VÃ trÆ'á»•ng má»™t dÃ'ly chá»- âœœedá»±âœœ Á'á»f dá»«ch chá»- âœœhÃ'ânâœœ (chá»%o cá'õşn sÃ'it nghÃ'õa), IÃ m sao ngÆ'á»«i ta hiá»fu rá'õng YÃ'ân CÆ'Æ'ing IÃ HÃ'ân KhÃ'ş ná'ç u khÃ'ng tÃ-m Á'Æ'á»Æc IÃ'½ lá'õj chá»«ng dá'õn thÃ'âm? ChÆ'oa Á'á»ş rá'õc rá»'i, PhÃ'õ QuÃ'½ CÆ'Æ'ing (BÃ-nh Á'á»«nh) lá'õj IÃ má»™t ngá»•n Á'Ã'õ á»Y giá»-a nÃ'õi rá»«ng trÃ'ng Á'íá»†p.

CÃ³ nhá»-ng khÃ'ş khÃ'fn vÃ- thay Á'á»«i duyÃ'ân cÃ'ich, Á'á»«a IÃ'½. TÃ'ân xá»«á»Y ta luÃ'n luÃ'n thay Á'á»«i vÃ- chÃ-nh quyá»•n sau tá»• Á'½ khÃ'ng phá'õi ká'ç tá»çc chÃ-nh quyá»•n trÆ'á»•ng nÃ'ân Á'á»«i thay Á'á»f giá»- riÃ'ng biá»†t cho má-nh. TrÆ'á»•ng há»Æp rÃ'u rá»†t khi Nguyá»...n Á'õnh chiá'ç m lá'õy Quy NhÆ'in (1799) bÃ'n Á'á»«i tÃ'ân IÃ thÃ nh BÃ-nh Á'á»«nh rá»'i sau nÃ y cá'õt thÃ'âm má»™t thÃ nh má»i gá'şn Á'Ã' lá'õj chuyá»fn tÃ'ân vá»• vá»« trÃ- má»i. Phá'õşn ná»-a vÃ- tÃ-nh cÃ'ich khai thÃ'ic nhá»-ng vÃ'ng Á'á'õt Á'ai cÃ ng ngÃ y cÃ ng sÃçu rá»™ng. HÆ'ng PhÃ'õc ngÃ y xÆ'oa Á'Æ' phá'õi chia thÃ nh PhÆ'á»«c HÆ'ng thÆ'á»«ng, PhÆ'á»«c HÆ'ng há'õj...

Lá»«ch sá»- thÃ'âm Á'½ nghÃ'õa khi Á'á»«a danh Á'Æ'á»Æc xÃ'ic Á'á»«nh vá»« trÃ- cá»şa nÃ'ş, nhÆ' khi thá'õy PhÆ'á»«c HÆ'ng IÃ má»™t tiá»•n Á'Á'n cá»şa Nguyá»...n Á'õnh ta má»i thá'õy thá'ç lá»±c cá»şa Á'ng cÃ'ân quanh quá'õn á»Y vÃ'ng BÃ Rá»«a.

Viá»†c xÃ'ic Á'á»«nh Á'á»«a danh Á'Ã'í há»«i nhiá»•u tÃ i liá»†u. CÃ³ khi vá»«i

má»™t bá'En Ä'á» cá»j nhá»• (1/2.000.000 cá»\$a Service GÄ'ographie de Dalat in ra), chÄ'ng ta CÄ'ng tÄ-m Ä'Æ'á»£c Ä'á»a Ä'ía»fm HÄ²n KhÄ³i, Ba NgÄ³i (KhÄ'inh HoÄ), VÄ'ng LiÄ'm (VÄ'nh BÄ-nh)â€i CÄ³ khi cá'õsn nhá»ng bá'En Ä'á» lá»n hÆjn, nhá»ng chuyÄ'n thÆ' hÄ ng tá»%nh (loá'ji cá»\$a nhÄ cá'õsm quyá»•n PhÄ'p trÆ'á»» Ä'Ä'cy, cá»\$a chÄ-nh quyá»•n VNCH vÄ cá»\$a Há»™i NghiÄ'n cá»©u Ä'Ä'ng DÆ'Æ'ing), nhá»• Ä'á'ÿy chÄ'ng tÄ'í xÄ'ic Ä'á»nh Ä'Æ'á»£c cá»-a XÄ-ch Ram chá»© khÄ'ng Ä'á»•c XÄ-ch Lam, Ba VÄ'ic chá»© khÄ'ng IÄ Ba Viá»†t... Nhá»ng sÄ'ich Ä'á»a chÄ- xÆ'a (Gia Ä'á»nh thÄ nh thÄ'ng chÄ- vá»i) cÄ'ic bá'En dá»ch cá»\$a Aubaret vÄ Trá'õsn Kinh HoÄ , PhÆ'Æ'ing Ä'Ä-nh dÆ' Ä'á»a chÄ- cá»\$a Nguyá»...n VÄ'fn SiÄ'u, Ä'á'ji Nam nhá'õ†t thá»ng chÄ-cá»\$a Quá»c sá»- quÄ'jn) cÄ'ng gÄ³p phá'õsn xÄ'ic Ä'á»nh tuy nhiÄ'n phá'õi Ä'Æ'á»£c kiá»fm chá»©ng trong hiá»†n tá'ji: Ä'á»a Ä'ía»fm Quang HoÄ' thuá»™c xÄ' Cá'õm Giang tá»%nh TÄ'cy Ninh thá'ÿy á»ÿ sÄ'ich PhÆ'Æ'ing Ä'Ä-nh cÄ'ng nhÆ' á»ÿ chuyÄ'n thÆ' vá»• tá»%nh TÄ'cy Ninh; LÆ'Æ'ing PhÄ' Giang IÄ rá'ich á»ÿ quá'-n lá»µ Bá'õn Tranh CÄ' (LÆ'Æ'ing PhÄ', tÄ'n chá»£, tÄ'n á'õp chiá'õn IÆ'á»£c), Nhá'õ†t thá»ng chÄ- cÄ²n gá»i IÄ Tranh Giang ç- æ±ÿ, phÄ'cn biá»†t vá»i rá'ich Chanh (Tranh Giang æ'™ æ±ÿ) á»ÿ Ä'á»ng ThÄ'p, Long An, Ä'á»nh TÆ'á»ng (nhÆ'ng vá'õn cÄ²n cÄ³ chá»— phÄ'cn vÄ'cn: rá'ich LÆ'Æ'ing PhÄ' Ä'Æ'á»£c Ä'á»• cá'-p, IÄ'c nÄ o á»ÿ Bá'õn Tranh, IÄ'c nÄ o chá»%o má»™t phá»¥ IÆ'õ cá»\$a sÄ'ng HÄ m LuÄ'ng?)

CÄ³ trá»ÿ

ngá'ji IÄ ngay Ä'á'õn nhá»ng bá'En Ä'á» quÄ'cn sá»± cÄ'ng khÄ'ng ghi há'õt cÄ'ic tÄ'n Ä'á'õ†t trong khi khoa Ä'á»a danh há»c á»ÿ ta chÆ'a phá'it triá»fn má'ÿy. CÄ'ic chuyÄ'n thÆ' Ä'á»a phÆ'Æ'ing vá'õn thÆ'á»ng mang khuyá'õt Ä'ía»fm chung: cÄ'ic tÄ'ic giá'õ£ vá»n IÄ nhÄ'cn viÄ'n hÄ nh chÄ'inh hay khÄ'ng chuyÄ'n mÄ'n nÄ'n yá'õu vá»• ká»¹ thuá'-t Ä'á» bá'En vÄ khÄ'ng biá'õt tÄ-m tÄ²i sÄ'cu trong quÄ'j khá»©. NÄ'n Ä'á»f Ä'½ rá'õng cÄ'ic Ä'á»a Ä'ía»fm ná»i danh ngÄ y xÆ'a trá'õi qua nhá»ng biá'õn thiÄ'n cÄ³ khi Ä'Ä' má'õ†t tÄ-ch trÄ'n bá'En Ä'á»ngÄ y nay Ä'á»f cÄ'ic tÄ'n má»i thay thá'õ vÄ o. VÄ- dá»¥ trÄ'n cÄ'ic bá'En Ä'á» BÄ-nh Ä'á»nh dÄ'í lá»n Ä'á'õn Ä'Ä'cu cÄ'ng khÄ'ng cÄ³ cÄ'ic tÄ'n NÆ'á»c Má'õn, An ThÄ'ji. Chá»%o cÄ³ cÄ'ic IÄ ng Nho LÄ'cm, Má»¹ Thá'õnh thÄ'í. Phá'õi tÄ-m hiá»fu Ä'á'õn tá'-n nÆ'ji má»i moi ra cÄ'ic sá»± kiá»†n tÆ'Æ'ing tá»±. Vá'-y má' cÄ'ic chuyÄ'n thÆ' ta Ä'ang cÄ³ phá'õsn nhá»•u lá'ji chá»%o IÄ nhá»ng loá'ji vá'õ½ ranh giá»i hÄ nh chÄ'inh, ngay Ä'á'õn nhá»ng Ä'á»a Ä'ía»fm cÄ³ bÄ n Ä'á'õn trong sÄ'ich CÄ'ng khÄ'ng xÄ'ic Ä'á»nh Ä'á»\$.

á»ž Ä'Ä'cy chiá'õn tranh cÄ'ng cÄ³

Ä'Ä'í chÄ't Ä-ch lá»£i: cÄ'ic trá'-n Ä'Ä'inh xá'õy ra tá'-n hang cÄ'ng ngÄ'µ há'õm - cÄ'ng nhÆ' ngÄ y xÆ'a, nÄ'n cá»™t tin tá»©c chiá'õn sá»± trÄ'n bá'jo cÄ'ng IÄ má»™t nguá»n kiá»fm nhá'õn quÄ'½ giÄ'j. Tá'õ†t nhiÄ'n khÄ'ng phá'õi khi tÄ-m ra má»™t Ä'á»a Ä'ía»fm trong thá»±c tá'õ Ä'Ä'ng in hay gá'õsn giá»ng nhÆ' trong sÄ'ich IÄ ta vá»™i quyá'õt xÄ'ic ngay.

Do

nhá»ng trá»ÿ ngá'ji Ä'Ä³, cÄ'ic Ä'á»a danh cÄ³ khi cÄ²n má»™t khoá'õng trá»ng xÄ'ic Ä'á»nh khÄ'j lá»n Ä'á»f chá»• Ä'á»£i cÄ'ic bá'õng cá» khÄ'ic. CÄ'ng trong tá»%nh Ä'á»nh TÆ'á»ng cÄ³ 2 con rá'ich TrÄ TÄ'cn vÄ TrÄ Lá»•t má' cÄ'ic sá»- quan hÄ-nh nhÆ' cÄ'ng khÄ'ng phÄ'cn biá»†t rÄ'µ rÄ ng. Há»• nÄ³i nhá»•u Ä'á'õn TrÄ TÄ'cn vÄ chá»%o má»™t lá'õsn TrÄ Lá»•t nhÆ'ng lá'õji Ä'Ä'ng vÄ o cÄ'ng má»™t sá»± kiá»†n xá'õy ra. Biá'õt rá'õng chá»- â€œtÄ'cnâ€• æ'¥ cÄ³ thá»f lá'õn vá»i chá»- â€œluá'-tâ€• â'¼ ta dá»±a vÄ o chá»- â€œtrÄ luá'-tâ€• nÆ'ji bá»©c thÆ' NÄ'm cá»\$a Nguyá»...n Ä'nh má' xÄ'ic Ä'á»nh má»™t chuyá»†n á»ÿ má»™t con rá'ich chá'õy tá»« Má»¹ Lá»£i (Ä'á»ng ThÄ'p) ra Tiá»•n Giang qua chá»£ CÄ'ji Ná»©a, tuy khÄ'ng biá'õt rÄ'µ IÄ sá»± viá»†c xá'õy ra á»ÿ vÄ o khÄ'c nÄ o.

Nhiá»•u khi IÄ½ luá'-n phá'õi bá'jo má»™t chÄ't. Thá» DÄ' æ'£%o é'ž cá»\$a Thá»¥c lá»¥c má' Barizy gá»i IÄ Dung Thi (Ä'á»ng Thá»c) IÄ nÆ'ji nÄ o? Theo chi tiá'õt cÄ'ic trá'-n Ä'Ä'inh vÄ'ng nÄ y phá'õi á»ÿ miá»•n nÄ'õi phÄ-a nam BÄ-nh Ä'á»nh ngÄ y nay Ä'fn thÄ'ng vá»i con Ä'Æ'á»ng liÄ'n tá»%nh BÄ-nh PhÄ' má' Nguyá»...n VÄ'fn ThÄ nh kÄ'õ quÄ'cn ra. Ä'Ä³ chá»%o cÄ³ thá»f IÄ Ä'á»ng CÄ'cy Cá'õsy (GÄ² Cá'õsy) ná'õm cÄ'ich Ä'Æ'á»ng tiá'õn quÄ'cn bá'õng Ä'Ä'õ PhÄ' QuÄ'½ á»ÿ phÄ-a nam. TÄ'n CÄ'cy Cá'õsy lá'õy tá»« má»™t chÄ't biá'õn Ä'á»i Ä'cm Ä'á»•c khi dá»ch chá»- â€œthá»-â€• IÄ â€œcÄ'cy cá'-yâ€• cÄ'ng nhÆ' vÄ'ng MÄ' Cá'õnh SÆ'jn má' dÄ'cn PhÄ' YÄ'n Ä'á»•c khÄ'ng phÄ'cn biá»†t Cá»• ngá»±a (dá»ch Ä'Ä'ng chá»- trÄ'n) hay Cá»• ngá»±a. TrÆ'á»ng há»£p chá»- ThÄ'jn lung trÄ'n cÄ'ng cÄ³ thá»f sá'õp vÄ o Ä'Ä'cy ná'õu Ä'á'õji Nam nhá'õ†t thá»ng chÄ- (Lá»¥c tá»%nh Nam ká»³) khÄ'ng ghi rÄ'µ IÄ Vá»•ng ThÄ' æœ æ' (Thang TrÄ'ng).

Nhá»ng

xÄ'ic Ä'á»nh trÄ'n khÄ'ng bao gá»m Ä'Æ'á»£c há'õt cÄ'ic Ä'á»a danh. Tá'-p sÄ'ich cÄ²n phá'õi Ä'Ä nh cam chá»u ghi nguyÄ'n vÄ'fn chá»- dÄ'ng cá»\$a sÄ'ich vá»ÿ xÆ'a Ä'á»f chá»• ká'õt quá'õ nhá»ng tÄ-m tÄ²i tiá'õp sau, ná'õu phÆ'Æ'ing tiá»†n cho phÄ'p má»ÿ rá»™ng kiá'õn thá»©c vÄ chá»• cÄ'ng viá»†c cá»\$a ngÆ'á»i khÄ'ic phá»¥ thÄ'm vÄ o. Nhá»ng thÄ nh quá'õ£ thu Ä'Æ'á»£c vá»• Ä'á»a danh Ä'Æ'á»£c tá'-p trung má»™t phá'õsn lá»n vÄ o 2 bá'õn Ä'á» Ä'Ä-nh kÄ'm.

1. â€œÄ•iá»fm sĀich: Histoire moderne du pays d'Annam (1582 - 1820)â€•. BEFEO. XX 1920, t. 75 trá»Ÿ Ä'í.
 2. VĀ© trung tĀ'y bĀt: XĀ©t vá»• tĀ^{an} cĀjic xá»© Ä'á»t nÆ'á»c ta thay má»—i Ä'á»•i má»—i khĀjic: Ä'Ā'ng ChĀçu dá»ch tr V. DĀ©c. 1919. t. 335. Tiá»žn IĀ^{an} má»^{TMt} má»±c ná»a IĀ viá»žc xĀjic Ä'á»nh sá»- sá»±. Ta Ä'Ā£ nĀ³ⁱ Ä'á»žn 2 nguá»n tin tá»©c, tĀ i liá»žtu cĀ'ng tĀ-nh chá»t vĀ Æ'ou khuyá»žt Ä'íá»fm cá»ša chĀ'ng. NhÆ'ng thá»±c IĀ may khi ta cĀ³ Ä'Æ'á»£c 2 tĀ i liá»žtu khĀjic nhau nhÆ' vá'o-y. ChĀ'ng sá»½ bá»• tĀ©c cho nhau Ä'á»f lá»ch sá»- má chĀ'ng ghi nhá'o-n thĀ^am dá»i dĀ o sá»c thĀji, chá»t liá»žtu.

Sá»±

thá»±c, ngay nhá»ng tĀ i liá»žtu trong nÆ'á»c Ä'Ā£ cĀ³ sá»± bá»• tĀ©c Ä'Ā³ rá»i. Lá»ch sá»- TĀcy SÆjic chá»%o IĀ phá»Ÿ vĀ o sá»- nhĀ Nguyá»...n Ä'á»i vá»i sá»- quan cá»ša triá»•u nĀ y, nhÆ'ng quyá»fn HoĀ ng LĀ^a nhá»t thá»ng chĀ- lá»žj Ä'á»t trá»ng tĀcm Ä'á»f cĀjic sá»± viá»žc xoay quanh IĀ sá»± hÆ'ng vong cá»ša triá»•u Ä'Ā-nh LĀ^a, Trá»nh á»Ÿ ThĀfng Long. ChĀ-nh vĀ- phá»i há»žp hai nguá»n tĀ i liá»žtu nĀ y vá»i tĀ i liá»žtu cá»ša cĀjic vĀfn vĀm thá»šn TĀcy SÆjic á»Ÿ PhĀ^o XuĀçn má Ä'ng Hoa Bá»±ng viá»žt tá»%o má»%o vá»• Quang Trung thĀ nh 2 tá»p sĀjich dĀ y.

Ta thá»Ÿy tĀ i liá»žtu trong nÆ'á»c nĀ^{3u} rĀm nhá»ng ngÆ'á»i, sá»± viá»žc nĀ y má»^{TMt} cĀjich tá»%o má»%o nhÆ'ng lá»žj bá»• quĀ^{an} sá»± viá»žc khĀjic. VĀ- dá»Ÿ sá»- quan chá»%o nĀ³ⁱ má»^{TMt} cĀjich sÆjic sĀ i vá»• trá»n Bá»žn VĀjn á»Ÿ Ä'Ā³ quĀçn Nguyá»...n Nhá»žc bá» Ä'Ājnh lui phá»ži vá»• Bá»žn Ä'Āj. L.M Diego de Jumilla lá»žj ká»f má»^{TMt} trá»n Ä'Ājnh â€œgá»šn TiĀ^{an} Ä'óá»£â€• vá»i ngĀ y thĀjng, chi tiá»žt vá»• tiá»žn lui, tá»%o sá»' thÆ'Æjng vong, cĀjic hĀ ng rĀ o IĀ m chiá»žn luá»¹ chá»ng cá»±. May má»n hÆjic nhÆ'ng lá»žn khĀjic nhÆ' IĀ©c xem ai IĀ â€œhai ngÆ'á»i bĀ con vá»i ChĀ^oâ€•, lá»žn nĀ y ta nhĀ-n vĀ o Ä'á»a Ä'íá»fm Bá»žn VĀjn (Quá»ng Nam), thá»Ÿy cĀçu â€œdá»±a luá»¹ chá»ng cá»±â€• cá»ša Thá»±c lá»žc, ta cĀ³ toĀ n bá»^{TM} chi tiá»žt trá»n Ä'Ājnh Bá»žn VĀjn ngĀ y 22-12-1773. Trong cuá»^{TMc} xung Ä'á»^{TMt} Ä'½ thá»©c há»ž á»Ÿ Gia Ä'á»nh nĀfm 1795, thÆ' cĀjic giĀjo sĀ© nĀ³ⁱ Ä'á»žn Ä'á»šu má»i IĀ má»^{TMt} Ä'ng GiĀjm quĀçn cĀ³ Ä'í trá»fn DiĀ^{an} KhĀjnh, khĀ'ng vá»• tá»i Gia Ä'á»nh má chá»žt dá»c Ä'Æ'á»ng. Liá»žt truyá»žn Ä'óá»žn Tá»ng PhĀ©c Ä'á»žm cĀ'ng Thá»±c lá»žc thá»i gian xá»žy ra chuyá»žn vĀcy cá»©u, cho ta biá»žt Ä'Ā³ IĀ Ä'ng nĀ y. ThÆ' giĀjo sĀ© cĀ©ng nhá»c tá»i 2 viĀ^{an} quan trong sá»' 19 ngÆ'á»i tá»' cĀjo BĀj-Ä'a-lá»^{TMc} IĀ m hÆ' HoĀ ng tá»- Cá»žnh, Ä'Ā£ bá» cá»šm ngá»žc vĀ- bá»• quĀçn bá»žn khi TĀcy SÆjic tiá»žn Ä'Ājnh. Thá»±c lá»žc cho ta biá»žt Ä'Ā³ IĀ 2 Ä'ng Tá»ng trá»fn sau nĀ y: Nguyá»...n Huá»³nh Ä'á»©c vĀ Nguyá»...n VĀfn ThĀ nh. Tuy há»• khĀ'ng nhá»c gĀ- Ä'á»žn vá»ž Tá»ng PhĀ©c Ä'á»žm cá»ž, nhÆ'ng ta thá»Ÿy rĀm IĀ Nguyá»...n Ä'nh nhĀçn dá»p hĀ i tá»^{TMi}, cho lá»žn tá»ng giam 2 ngÆ'á»i Ä'á»f IĀ m vá» «a IĀ'ng BĀj-Ä'a-lá»^{TMc}. NhÆ' vá'o-y, ta chá»p ná»i Ä'Æ'á»£c má»^{TMt} cĀçu chuyá»žn xung Ä'á»^{TMt} á»Ÿ Gia Ä'á»nh, hĀ-nh thá»©c Ä'á»žj giĀj cá»ša sá»©c má»žnh nÆjic nĀ y (tiá»žt 17).

Sá»-

quan chĀ^o trá»ng Ä'á»žn chĀ-nh trá»ch, quan chá»©c, viá»žc ká»ž vá»ch, nhÆ'ng má»^{TMt} thÆ'Æjng nhĀçn nhÆ' Chapman tá»t nhiĀ^{an} phá»ži quan sĀjic vá»• tĀ i nguyĀ^{an} trong nÆ'á»c, nhá»n xĀ©t vá»• Ä'íá»•u kiá»žn buĀⁿ bĀjn tÆ'Æjng quan vá»i thĀji Ä'á»^{TM} cá»ša chĀ-nh quyá»n bá»žn xá»© nhÆ' thá»ž nĀ o. Nhá»• Chapman má ta biá»žt Ä'Æ'á»£c tĀ-nh hĀ-nh Quy NhÆjic vĀ o káo»žng 1778 khi sá»- quan Nguyá»...n chĀ^o Ä'½ vĀ o viá»žc Nguyá»...n Ä'nh vá»^{TMi} vĀ£ xĀcy dá»±ng quyá»n binh sau chuyá»žn tĀ n sĀjic diá»žt tá»^{TMc} cá»ša Nguyá»...n Huá»ž, cĀ²ⁿ HoĀ ng LĀ^a thĀ- Ä'ang lo ká»f chuyá»žn tranh giĀ nh phá»ž trÆ'á»žng lá»p thá»©c á»Ÿ Phá»š LiĀ^u, ThĀfng Long. NhĀ-n tĀ-nh hĀ-nh chung ta thá»Ÿy TĀcy SÆjic trong thá»i gian nĀ y cĀ³ Ä'á»š yĀ^{an} á»n Ä'á»f cá»šng cá»' vĀ lo bĀ nh trÆ'á»žng thá»±c lá»±c. NhÆ'ng qua Chapman cho biá»žt, TĀcy SÆjic cĀ©ng phá»ži IĀ'ng tĀ'ng. tuy Ä'Ā³ IĀ sá»± khá»šng hoá»žng lá»žn IĀ^{an}: LĀ½ TĀ i vá» «a Ä'í mang cá»ž 1/2 thuá». quĀçn cá»ša há»•, há»• há»žt cá»ž tiá»žn vĀ- phá»ži nhá»p cá»žng thá»±c phá»žm, há»• Ä'á»nh quĀçn bĀ-nh lá»žj khá»šng hoá»žng vĀ ná»žu cĀ³ thá»f, phá»žt triá»fn xá»© sá»Ÿ hÆjic bá»±ng gá»ž Chapman Ä'á»žn buĀⁿ bĀjn khĀ'ng lá»žy thuá»ž, nhá»c cho ngÆ'á»i Anh rá»žng há»• sá»žn sĀ ng má»i giĀp, Ä'á»i bá»±ng má»^{TMt} thÆ'Æjng Ä'íá»žm trĀ^{an} Ä'á»t há»•. Qua tĀ-nh trá»žng IĀ'ng tĀ'ng Ä'Ā³, ta má»i hiá»ž fu vĀ- sao há»• khĀ'ng chiá»žm há»žn Ä'Æ'á»£c Gia Ä'á»nh má chá»%o vĀ o rá»i ra, ta má»i thá»Ÿy chá» â€œvĀ o cÆ'á»žp bĀ³câ€• (nhá»p khá»žu) cá»ša sá»- quan dĀ'ng, tuy cĀ³ dá»žng Ä'½ thĀ^{an} lá»žch nhÆ'ng Ä'Ā£ tá»ž Ä'Ā'ng Ä'Æ'á»£c thá»±c trá»žng.

NhÆ'ng Ä'íá»•u quan trá»ng hÆjic, chĀ-nh IĀ tá» « nhá»ng khĀ³ khĀfn Ä'Ā³, ta thá»Ÿy rĀm nhÆ'á»£c Ä'íá»fm cá»ša triá»•u TĀcy SÆjic, nhÆ'á»£c Ä'íá»fm má há»• cá»' gá»žng khá»c phá»žc Ä'á»f xĀcy dá»±ng má»^{TMt} chá»ž Ä'á»^{TM} quĀçn chĀ-nh má»žnh má»ž tá» « PhĀ^o XuĀçn trá»Ÿ ra, nhÆ'á»£c Ä'íá»fm IĀ m suy yá»žu chĀ-nh há»• vĀ nhá»t IĀ Ä'Ājm anh em cĀ²ⁿ Ä'á»f lá»žj á»Ÿ Quy NhÆjic, Gia Ä'á»nh. Nguyá»...n Ä'nh len vĀ o lá»ži dá»žng nhÆ'á»£c Ä'íá»fm Ä'Ā³ Ä'á»f lá»žn má»žnh. TĀcy SÆjic khĀ'ng dĀ'ng Ä'Æ'á»£c thÆ'Æjng nhĀçn Trung Hoa, giĀjo sĀ© Ä'á»f IĀ m trung gian thu nhá»n ká»¹ thuá»t TĀcy phÆ'Æjng thĀ- Nguyá»...n Ä'nh phá»žc hÆ'ng Ä'Æ'á»£c vá'o-y.

Táot má»Tmt lá»i, Äá»Cng nhÄ-n tá» « Quy NhÆjn nÄfm 1778, vá»i nhÄçn chá»Cng Chapman, ta phÄfng láoSn ra sá»Æi dÄçy cá»Tmg thÄng lá»ch sá»- giáoÆi rÄp sá»± lá»n máojnh cá»Sa TÄçy SÆjn Äá»f xÄ Äá»• Nguyá»...n, Trá»nh, LÄa, tháo»ng tráo-n Äá»ng Äa, giÄp ta hiá»fu sá»± tháo»t báoj cá»Sa Nguyá»...n Há»u Chá»%nh cá»Cng nhÆo chÄ-nh sá»± tháo»t báoj cá»Sa TÄçy SÆjn cá»3 nhá»ng liÄn quan nÄ o ÄÆa Äáo»çn thÄ nh cá»ng cho Nguyá»...n PhÄc Änh.

Báo±ng

vÄ o cájç Ä½ tÆá»Yng hÆá»ng dá»«n, ta báot tay vÄ o viá»çc tá»ng há»Æp cájç tÄ i liá»çu Äá»f váo½ láoj lá»ch sá»- háo-u bájn tháo» cá». XVIII theo nhá»ng ÄÆá»ng nÄt lá»n, gáot sang báan nhá»ng Äçn oÄjn, há»n giáo-n riÄng tÆo, phe phÄji cá»Sa ngÆá»i ÄÆÆjng thá»i vÄ vá»sau.

ÄÄçy IÄ giai Äoáojn káo»çt thÄc phÄçn tranh, má»Tmt cuá»Tmc phÄçn tranh kÄo dÄ i máo»y trÄfm nÄfm, bá»• ngoÄ i IÄ sá»± tranh giÄ nh Äá»«a vá»« cá»Sa cájç há»• phong giáojn má bá»• trong IÄ má»Tmt pháoSn do sá»± phÄçn rÄÉ cá»Sa xÄÉ há»Tmj Äáo»j Viá»çt má dÄçn tá»Tmc pháçn á»Cng láoj báo±ng con ÄÆá»ng vá»• Nam. PhÄçn tranh láoj cá»Cng cá»3 nguyÄn cá» tá» « trong giáo»i phÄjç xÄçy dá»±ng ÄÄá» má sá»± tiáo»çn bá»Tm ká»1 thuáo»t cá»Sa quá»c gia, sá»± tÄfng tiáo»çn Ä½ thá»C cá»Sa dÄçn chÄng chÆa Äá»§ trÆá»Yng thÄ nh Äá»f ná»i káo»çt nhau láoj.

TÄ-nh tráojng ÄÄá» pháo»i gÄçy ra má»Tmt sá»± Äá»• vá»j lá»n lao. TÄçy SÆjn tÆá»Yng nhÆo IÄ lá»±c IÆá»ng ÄÄjç á»Cng nhu cáo»Su cá»Sa tÄ-nh tháo»ç. Cho nÄn ta khÄng láo»y IÄ m láoj vá»• sá»C tÄ n phÄj cá»Sa há»•. Khá»Yi nghÄa á»Y Quy NhÆjn, há»• ÄÄjnh tan quÄçn chÄa Nam HÄ Äang chia kÄo bá» phÄji, há»• nÄÉ trÄc káo» thÄ Äáo»çn táo-n hang cá»ng ngÄp háo»m, diá»çt Duá»çt TÄng, TÄçn ChÄ-nh VÆÆjng vÄ xÄ Äá»• cá»gáo»ng trung hÆng cá»Sa Nguyá»...n Änh. Tá» « Nam há»• ra Báo»c bá»Yi vÄ- chÄ-nh trong báo»n thÄçn vÄ quÄçn ngÄ há»• ÄÄÉ chá»Cá máo»m má»ng IÄ m tan rÄÉ há»• phong giáojn Báo»c HÄ (tiáo»çt 7). Chiáo»çm rá»i nháo»É, há»• pháo»i IÆá»ng lá»± vÄ- chá»ng Äá»i vá»i thÄ nh giáojn Äá»«a phÆÆjng, tÄng tá»Tmc, vÄ- sá»± phÄçn rÄÉ ngay trong lá»±c IÆá»ng cá»Sa há»•. Cho nÄn cuá»i 1786, Äáo»Su 1787, ta tháo»t Äáo»t nÆá»çc chia 5: Nguyá»...n Lá»- á»Y Gia Äá»nh, Nguyá»...n Nháo»ç á»Y Quy NhÆjn, Nguyá»...n Huá»çt á»Y PhÄ XuÄçn. Há»u quÄçn ly khai cá»Sa TÄçy SÆjn, Nguyá»...n Há»u Chá»%nh á»Y Nghá»çt An vÄ Trá»nh Bá»ng gÆá»ng gáo»o á»Y ThÄfng Long. ChÄ-nh ÄÄá» IÄ Äiá»•u má ta gá»i IÄ äœpháo»n á»Cng dá»Tmj ngÆá»Écä» trong sá»± bá nh trÆá»ng cá»Sa TÄçy SÆjn váo-y. Nguyá»...n Huá»çt cá» vÆÆjng IÄn báo±ng tráo-n tháo»ng Äá»ng Äa Äá»f ÄÆo dÄng há»• má-nh IÄn há ng má»Tmt triá»•u Äáo»j Viá»çt Nam. Láoj chÄ-nh äœpháo»n á»Cng dá»Tmj ngÆá»Écä» kia ÄÄÉ nuÄi sá»ng má»Tmt triá»•u cá»: Nguyá»...n PhÄc Änh á»Y Vá»ng Cájç láo»n vá»• Gia Äá»nh.

Táo»t nhiÄn khÄng nÄn quÄn cá»gáo»ng riÄng cá»Sa Äng ta. Háo-u bájn tháo» cá». XVIII cá» 3 há»• phong giáojn bá»« biáo»çn cá»«xua Äuá»i. Tháo»ç má Trá»nh Bá»ng khÄç than äœchá»ng may Äáo» vÄ o nhÄ ChÄa (...) bá»« má»Tmt IÄo tiá»fu nhÄçn xÄo khÄn, xÄo dáoj...äœ LÄa ChiÄu Thá»ng khÄng cá»3 pháo»n á»Cng nÄ o trÆá»çc sá»± thay Äá»i cá»Sa vua tÄ i nhÄ Thanh nÄn pháo»i ngáo»m ngÄi chá»çt á»Y Äáo»t khÄjch. Chá»% cá»3 Nguyá»...n Änh theo quÄçn XiÄm vá»• nÆá»çc má váo»n cá»3 má»Tmt Äáo»jo quÄçn riÄng, IÆo vong váo»n cá»3 quÄçn khai thÄjç Äá»«n Äiá»•n, gáo»p dá»çp thÄ- láo»n trá»n vá»• phá»çc nghiá»çp. Ta pháo»i nghÄc ráo»ng hoÄ n cáo»nh ChiÄu Thá»ng vÄ Nguyá»...n Änh khÄjç nhau. TÄçy SÆjn á»Y Gia Äá»nh yáo»çu kÄm khÄng Äá»§ IÄ m Äjç lá»±c vá»i XiÄm vÆÆjng nhÆo Nguyá»...n Huá»çt á»Y ThÄfng Long ÄÄÉ gáo»n nhÆo IÄ yÄu sÄjch vá»i CÄ n Long váo-y. Tuy tháo»ç, Änh cá»Cng ÄÄÉ pháo»i chá»«u nhá»ng khá»• phá»çc vÄ- cájç Äá»i xá»- cá»Sa bá»Tm tÆá»ng XiÄm, chá»«u Äá»±ng sá»± nghi ngá»• cá»Sa vua XiÄm, nghÄa IÄ nhá»ng yáo»çu tá» ÄÄÉ gÄçy nÄn tháo»t vá»ng cho Trá»nh Bá»ng, LÄa ChiÄu Thá»ng.

ChÄ-nh kháo»É nÄfng

vÆá»Ét khÄç khÄfn ÄÄá» cá»Sa Nguyá»...n Änh vÄ bá»• tÄi khi gáo»p dá»çp TÄçy SÆjn khÄng giáo»i quyáo»çt ÄÆá»ng Äc khÄç khÄfn cá»Sa há»•, ÄÄÉ giÄp Äng trá»Y vá»• Gia Äá»nh tá»• chá»C quÄçn IÄ-nh má»Y rá»Tmg chiáo»çn tranh phá»çc thÄ ÄÆa Äáo»çn tráo-n tháo»ng cuá»i cá»ng. Trong táo»p sÄjch cá»3 nhá»ng tiá»fu má»çc cá»Sa má»—i tiáo»çt tÄçm thÄçu nhá»ng váo»n Äá»• pháo»i xÄt Äáo»çn. VÄ- dá»ç:

Tlá»T 13: NHá»CNG Lá»C LÆá»çNG CHIáo»N Äáo»U

TÄ-nh

cÄjch chung cá»Sa ÄÄi bá»n * Tá»• chá»C quÄçn chÄ-nh cá»Sa TÄçy SÆjn * Vai trÄ bá»• khuyáo»çt cá»Sa nhá»ng chiáo»çc thuyá»n Tá»• NgÄi * Tá»• chá»C khai thÄjç Gia Äá»nh * Ä- u tháo»ç vÄ khÄ-, cá»ng sá»± phá»çng thá»§ vÄ thuá»• quÄçn cá»Sa Nguyá»...n Änh.

Trong

tiáo»çt nÄ y, ta sáo»ç xÄt, nhÆo ÄÄÉ nÄç, äœnhá»ng lá»±c IÆá»ng chiáo»çn Äáo»uäœ má hai káo»

th¹ má°inh nhá°t, Nguyá»...n Huá»† vÄ Nguyá»...n Ä°nh ná°m giá»°. Tá°t nhiÄ°n nhá»ng lá»±c
 IÆ°á»Eng Ä°Ä° Ä°Æ°á»Æc Ä°á°t trÄ°n má»™t cÄ°fn bá°n tá»• chá»©c kinh tá°¿, chÄ°nh trá»... dá»±a
 theo Ä°iá»•u kiá»†n khá°Æ Ä°á°c cá»§a tá»«ng Ä°á»°i phÆ°Æjng. Cho nÄ°n, á»Ý PhÄ° XuÄ°cn ta xÄ°t
 Ä°á°¿n chá°¿ Ä°á»™ quÄ°cn chÄ°nh cá»§a TÄ°cy SÆ°jn vÄ° á»Ý miá»•n Nam ta nÄ°i Ä°á°¿n cÄ°ng cuá»™c
 khai thÄ°c Ä°á°t Ä°i á»Ý Gia Ä°á»°nh. Chá°¿ Ä°á»™ quÄ°cn chÄ°nh Ä°Ä° bá°t nguá»°n tá»« Ä°Ä°u,
 phÄ°jt triá»fn nhÆ° thá°¿ nÄ° o, ká°¿t há»Æp vá»°i nhá»ng Ä°iá»•u kiá»†n má»°i (tá»• chá»©c nÄ°ng
 nghiá»†p, thÆ°Æjng nghiá»†p á»Ý PhÄ° XuÄ°cn, Bá°c HÄ°, sá»± há»Æp tá°¿ cá»§a LÄ° thá°§n...
 Trong vá»°i trÄ° Ä°Ä° ta giá°Æi thÄ°ch Ä°Æ°á»Æc má»°i bang giao TÄ°cy SÆ°jn - Thanh cÄ°ng Ä°½
 Ä°á»°nh Ä°Ä°inh chiá°¿m LÆ°á»jng Quá°Æng, ta hiá»fu thá°¿u Ä°Æ°á»Æc lá»±c IÆ°á»Eng TÄ°cy SÆ°jn cÄ°ng
 vai trÄ° ká»³ lá°¿ cá»§a bá»•n cÆ°á»p biá»fn Tá»• NgÄ°i nhÆ° IÄ° lá»±c IÆ°á»Eng thuá»• quÄ°cn phá»¥
 tá°¿ vÄ° má»™t Ä°á»™i thÆ°Æjng thuyá»°n cÄ° vÄ°u trang, trong má»™t chá»«ng má»±c giá»°ng nhÆ°
 loá°¿i cá»§a bá»•n Corsaire Anh, PhÄ°p nhá»ng thá°¿ ká»• trÆ°á»c. NhÆ°ng cÄ°ng tá»« Ä°Ä°
 ta chá»°m thá°¿y nhÆ°á»Æc Ä°iá»fm cá»§a chá°¿ Ä°á»™ PhÄ° XuÄ°cn má» mÄ°i Ä°á°¿n tiá°¿t 16 tá má»°i
 phá°Æi bá n Ä°á°¿n.

Vá»°i phÄ°-a Gia Ä°á»°nh, ta xÄ°t tá»°i viá»†t quy thuá°-n cá»§a
 nhÄ°m nho sÄ°B BÄ°nh DÆ°Æjng nhÆ° IÄ° má»™t nhá°c nhá»Ý, khÄ°u dá°-y Ä°½ thá»©c tá»• chá»©c xÄ°Æ
 há»™i trÄ°n cÆ°j sá»Ý Khá»°ng giÄ°o, nÄ°ng nghiá»†p ä°œÄ° nÄ°ng vi bá°ÆnÄ°Æ, nÆ°j má»™t vÄ°ng
 má» Ä°á°t, ngÆ°á»°i Ä°ang chá»• Ä°Ä°n khai thÄ°c. PhÄ°jt triá»fn nÄ°ng nghiá»†p Ä°i Ä°Ä°i vá»°i
 sá»± phÄ°jt triá»fn thÆ°Æjng nghiá»†p cÄ° trá»Æ giÄ°p cá»§a cÄ°c tay phiÄ°u IÆ°u TÄ°cy
 phÆ°Æjng (tiá°¿t 12) quy Ä°á»°nh tÄ°nh chá°t vÄ° khá°Æ nÄ°fng lá»±c IÆ°á»Eng cá»§a Nguyá»...n
 Ä°nh. Cho nÄ°n ta cÄ° thá»f nÄ°i Ä°á°¿n ä°œÆ°u thá°¿ vÄ° khÄ°, cÄ°ng sá»± phÄ°ng thá»§ vÄ°
 thuá»• quÄ°cn cá»§a Nguyá»...n Ä°nhÄ° vá°-y.

Gá»°i Ä°Ä° IÄ° nhá»ng ä°œvá°Æn Ä°á»•ä° khÄ°ng
 phá°Æi IÄ° Ä°á»f chá»°i bá»• tÄ°nh cÄ°ch biá°¿n Ä°á»™ng trong thá»°i gian nhÆ°ng IÄ° Ä°á»f nhá°Æn
 má°inh rá°±ng lá»ch sá»- khÄ°ng xá°Æy ra quÄ°j rá»°i rá°¿c, tá°¿ch biá»†t vá»°i nhau nhÆ° phÄ°p
 biÄ°n niÄ°n Ä°Ä° cho ta cÄ° cá°Æm tÆ°á»Ýng nhÆ° vá°-y. Nhá»ng sá»± kiá»†n vá»• con ngÆ°á»°i xÄ°Æ
 há»™i khÄ°ng nÄ°n Ä°Æ°á»Æc ká°¿t tá°-p theo quy Ä°á»°nh cá»§a nÄ°fm thÄ°jng, quy Ä°á»°c Ä°á»f tÄ°nh
 xoay vá°§n cá»§a vÄ° trá»¥, má» IÄ° theo nhá»ng Ä°iá»•u kiá»†n lá»ch sá»-, vÄ°fn hoÄ°j cá»§a
 tá°-p Ä°oÄ°n Ä°Ä°.

Cho nÄ°n lá»ch sá»- ä°œnÄ°™i chiá°¿nÄ°Æ° khÄ°ng phá°Æi chá»°% xÄ°t vá»•
 giai Ä°oá°¿n 1771-1802 cá»§a Nam HÄ°, TÄ°cy SÆ°jn, Bá°c HÄ° hay rÄ°u hÆ°jn, cá»§a Ä°á°¿i
 Viá»†t cÄ° lá°-p trong thá»°i gian, khÄ°ng gian. VÆ°á»Æt trÄ°n tÄ°nh cÄ°ch quy Ä°á»°c
 cá»§a sá»± phÄ°cn chia giai Ä°oá°¿n lá»ch sá»-, lá»ch sá»- ná»™i chiá°¿n tá»« 1771- 1802 chá»°%
 IÄ° ná»°i tiá°¿p cá»§a lá»ch sá»- phÄ°cn tranh cá»§a Ä°á°¿i Viá»†t, khÄ°ng phá°Æi bá°t Ä°á°¿u vÄ° o
 nÄ°fm 1558, nÄ°fm Nguyá»...n HoÄ°ng trá»°n vÄ° o Nam má» IÄ° manh nha tá»« sau triá»°u Ä°á°¿i
 huy hoÄ°ng cá»§a LÄ° ThÄ°nh TÄ°ng (1460 - 1497), bá»™c phÄ°jt khi Trá°§n Cao ná»°i
 loá°¿n dá°«n Ä°á°¿n viá»†t Má°¿c Ä°Ä°fng Dung cÆ°á»p ngÄ°i Ä°á»f Nguyá»...n Kim, Trá»°nh Kiá»fm mÆ°u
 Ä°á»° chá»°ng lá°¿i á»Ý Thanh HoÄ°j.

BÄ°i trá»« Ä°Æ°á»Æc thÄ°nh kiá°¿n riÄ°ng biá»†t,
 tá»± tÄ°n hay tá»± ty, vá»• quá»°c gia chá»§ng tá»™c, tá sá°½ thá°¿y lá»ch sá»- Ä°á°¿i Viá»†t
 trong giai Ä°oá°¿n nÄ° y tÆ°Æjng quan vá»°i má»°i liÄ°n há»†t vÄ°fn hoÄ°j cá»§a dÄ°cn Viá»†t khi
 tiá°¿p xÄ°c vá»°i cÄ°j dÄ°cn tá»™c phÆ°Æjng Nam, cÄ°c dÄ°cn tá»™c xa tá°-n phÆ°Æjng TÄ°cy theo
 thÆ°Æjng thuyá»°n trÄ°n Ä°á°¿n. Ä°á»°ng thá»°i há»• cÄ°ng vá°«n Ä°Ä° o sÄ°u nhá»ng khá°Æ nÄ°fng
 vÄ°fn hoÄ°j tá»« phÆ°Æjng Bá°c Ä°em lá°¿i Ä°Ä° IÄ°Ä° Ä°á»°i.

Hiá»†n tÆ°á»Eng nÄ° y khÄ°ng
 phá°Æi IÄ° riÄ°ng rá°½ Ä°á»™ nhá°t. Lá»ch sá»- cÄ°c dÄ°cn tá»™c vá°«n Ä°á»f chÄ°ng tá sá°¿y ra
 Ä°Æ°á»Æc nhá»ng vÄ° dá»¥ chá»©ng dá°«n vá»• sá»± phá»°i há»Æp vÄ°fn hoÄ°j: lá»ch sá»- vÄ°fn minh
 Trung Hoa qua sá»± thÄ°nh lá°-p cÄ°c triá»°u Ä°Æ°á»Æc, NguyÄ°n, Thanh chá°ng há°¿n,
 nÄ°i rÄ°u Ä°á°c Ä°iá»fm phá»°i há»Æp cá»§a vÄ°ng Trung NguyÄ°n vá»°i cÄ°c dÄ°cn tá»™c phÄ°-a
 tÄ°cy, phÆ°Æjng bá°c. NhÆ°ng trong tÄ°nh cÄ°ch Ä°á°c thÄ° cá»§a má»™t trÆ°á»Æc há»Æp giao
 tiá°¿p, chÄ°ng tá cÄ°ng vá°«n thá°¿y cÄ° sá»± riÄ°ng biá»†t: vÄ°- lá°½ Ä°Ä°³, chÄ°ng tá°i coi
 biá°¿n Ä°á»™ng TÄ°cy SÆ°jn nhÆ° má»™t ká°¿t quá°Æ cá»§a cuá»™c phá»°i há»Æp vÄ°fn hoÄ°j, chá»§ng tá»™c
 ven biá»fn Ä°Ä°ng tá»« thá°¿ ká»• XV, biá°¿n Ä°á»™ng Ä°Æ°á»Æc tiá°¿p ná»°i má»™t cÄ°ch oÄ°j oÄ°fm
 bá»°i má»™t nhÄ°cn vá°-t cÄ°n sÄ°t lá°¿i cá»§a dÄ°ng chÄ°a phong kiá°¿n cÄ°.

Ta
 thá°¿y trung tÄ°m nhá»ng biá°¿n Ä°á»™ng chÄ°nh trá»« quy má» cá»§a Ä°á°¿i Viá»†t cá»© dá»°i dá°§n
 vá»• phÆ°Æjng Nam: Nguyá»...n Kim, Trá»°nh Kiá»fm á»Ý Thanh HoÄ°j, con chÄ°u há»• Nguyá»...n á»Ý
 PhÄ° XuÄ°cn, TÄ°cy SÆ°jn á»Ý Quy NhÆ°jn, cuá»°i cÄ°ng Nguyá»...n Ä°nh á»Ý Gia Ä°á»°nh. Nhá°c
 lá°¿i, trong giai Ä°oá°¿n phá°¿i vá»°i phá°cn tranh nÄ° y, lá»ch sá»- nhÄ°n theo sá»± ná°Æy ná»°y

cá»Şa TÄçy SÆjn, biáº:n Ä'á»™ng káº:t há»£p sá»± thu nháº-n vÄfn hoÄj phÆ°Æjng Nam vÄ vÄfn hoÄj ká»¹ thuáº-t TÄçy phÆ°Æjng do thÆ°Æjng thuyá»•n Ä'Æ°a Ä'áº:n. Xáº:p Nguyá»...n Nháºjc, ChÄçu VÄfn Tiáºçp, Nguyá»...n Há»u Chá»%nh vÄ o cÄ¹ng bá»•n thÆ°Æjng nhÄçn ná»™i Ä'á»«a káº:t táº-p pháºŞn nÄ o do phong trÄ o giao thÆ°Æjng Ä, u - Ä. Ä'em láºji, khÄ'ng pháº£i ta Ä'ÄÉ máºc vÄ o IÄ½ luáº-n quÄj thÄ' thiá»fn cá»Şa Nguyá»...n BÄjch Khoa chá»%o nhÄ-n tháºÿy má»™t trong hai yáº:u tá»' vÄfn hoÄj gÄçy biáº:n Ä'á»™ng thÄ'í. á»ž Ä'Äçy, chÄ'ng ta khÄ'ng nÄ³i Ä'áº:n sá»± thÄ nh láº-p má»™t giai cáºÿp thÆ°Æjng nhÄçn, pháº hÄ o, nhÆ°ng IÄ sá»± chá»m phájt nhá»ng nhÄ giÄ u vÄ- buÄ'n bÄjn, buÄ'n vá»i trÄªn nguá»n, buÄ'n vá»i dÆ°á»i biá»fn. KhÄ'ng thá»f nÄ o chá»i cÄÉi Ä'Æ°á»£c tÄ-nh cháºÿt Ä'áºji biá»fu cá»Şa ná»ng ngÆ°á»i cáºŞm Ä'áºŞu má»™t biáº:n Ä'á»™ng.

Duy á»ÿ Ä'Äçy khÄ'ng pháº£i chá»%o cÄ³ yáº:u tá»' tÆ° sáº£n mÄ thÄ'í. Nhá»ng nhÄ giÄ u, thÆ°Æjng nhÄçn xuáºÿt hiá»fn á»ÿ Ä'áºji Viá»tt vÄ o tháº: ká»- XVIII táºÿt nhiÄªn mang dáºÿu váº:t Ä'áº-c thÄ¹ cá»Şa xÄÉ há»™i nÄ y, khÄ'ng thá»f nÄ o IÄ khuÄ'n máº«u in láºji cá»Şa ná»ng nhÄ tÆ° sáº£n TÄçy phÆ°Æjng Ä'ÄÉ IÄ m CÄjch máºjng 1789 cáº£. Sá»± ná»ng nhá»tt, IÄªng hÄfn say cá»Şa TÄçy SÆjn cÄ³ tÄ-nh cháºÿt rá»«ng rÄº tháº-t Ä'áº-c biá»tt. Khi phájt triá»fn ra, há»• sáº½ Ä'em tÄ-nh cháºÿt nÄ y truyá»n thá»ÿ cho ná»ng ngÆ°á»i má»i káº:t há»£p. NhÆ°ng tháº£m hoáºi cá»Şa TÄçy SÆjn Ä'ÄÉ báºt Ä'áºŞu ngay tá»« báº£n cháºÿt cá»Şa táº-p thá»f há»• Ä'áºji diá»fn. XÄºi Ä'Æ°á»£c nÄ ng dÄçn ná»i loáºjn, há»• pháº£i láºÿn Äjt hoáº-c bá»• rÆji nho sÄ© - hay bá»« nho sÄ© bá»• rÆji. Tháº: mÄ trong khuÄ'n khá»• Ä½ thá»©c há»tt truyá»n thá»ng, nho sÄ© chÄ-nh IÄ lá»p ngÆ°á»i hÆ°á»ng dáº«n chÄ-nh sÄjch nÄ'ng nghiá»tt trong nÆ°á»c. Bá»• rÆji nho sÄ©, khÄ'ng cÄ³ chÄ-nh sÄjch nÄ'ng nghiá»tt trong buá»i Ä'áºŞu, há»• láºji gáº-p ná»ng biáº:n Ä'á»™ng do há»• gÄçy ra khiáº:n cho chÄ-nh sÄjch thÆ°Æjng nghiá»tt cá»Şa há»• pháº£i tháºÿt báºji. Máºÿt hÆ°á»ng tiáº:n há»£p vá»i báº£n cháºÿt phájt sinh cá»Şa há»•, há»• quay vá»• phá»Ş dá»ÿ Ä'Æ°á»£c c nhÄ sÄ© Ä'áºŞu hÄ ng thÄ- chÄ-nh sÄjch nÄ'ng nghiá»tt truyá»n thá»ng láºji tá»• ra tháº:u sinh khÄ- vÄ- Ä'Æ°á»£c thi hÄ nh Ä'í láºji má»£i trÄªn Ä'áºÿt cÄ©: TÄçy SÆjn Nguyá»...n Huá»tt bá»• Ä'áºÿt Quy NhÆjn Ä'í vá»• phá-a Báºc, cÄ³ hÄ'ng máºjnh hÆjn thá»±c Ä'áºÿy nhÆ°ng pháº£i chui vÄ o lá»i sinh hoáº:t cÄ© Ä'á»f khiáº:n pháº£i tá»± tan rÄÉ. Nguyá»...n Ä'nh thá»«a hÆ°á»ng Ä'Æ°á»£c táºÿt cáº£ ná»ng thiáº:u sÄ³t Cá»Şa TÄçy SÆjn: má»™t chÄ-nh sÄjch nÄ'ng nghiá»tt má»i trÄªn Ä'áºÿt Gia Ä'á»«nh chá»©ng tá»• hiá»tt lá»±c cá»Şa nÄ³, má»™t chÄ-nh sÄjch thÆ°Æjng nghiá»tt trÄ'ng chá»«ng cho khÄ'ng IÄ m háºji cÆj cáºÿu chÄ-nh thá»f má» váº«n cÄ³ Ä-ch, táºÿt cáº£ Ä'ÄÉ IÄ m dá»i dÄ o sinh lá»±c quá»c gia, Ä'íá»•u hoÄ táºjm thá»i cho khÄ'ng cÄ³ má»çu thuáº«n trong quá»c gia. CÄ'ng trÄ-nh Ä'Ä³ Ä'ÄÉ thÄªm má»™t bÆ°á»c cho sá»± hoÄ n thiá»tt cuá»™c thá»ng nháºÿt (xem káº:t luáº-n).

Cho nÄªn, lá»«ch sá»- , nhÄ-n qua IÄ lá»«ch sá»- chiáº:n tranh mÄ thá»±c mang Ä'áºŞy Ä½ nghÄªa vÄfn hoÄj. Ta cÄ³ dá»p dá»«ng láºji Ä'á»f nhÄ-n - má»™t cÄjch thiáº:u sÄ³t - sinh hoáº:t cá»Şa dÄçn Ä'áºji Viá»tt vÄ o cuá»i tháº: ká»- XVIII (tiáº:t 14). Ta dá nh má»™t tiáº:t (tiáº:t 17) Ä'á»f bá n vá»• má»i dao Ä'á»™ng cÄ³ thá»f gá»i IÄ Ä½ thá»©c cá»Şa Ä'á»«nh. Thá»« Ä'Ä³, chiáº:n sá»± khÄ'ng pháº£i ná»• bá'ng má»™t cÄjch láº» loi má» hoáº-c IÄ káº:t thÄºc cá»Şa má»™t chuyá»fn biáº:n vÄfn hoÄj, hoáº-c IÄ má»ÿ ra cho má»™t chuyá»fn biáº:n vÄfn hoÄj má»i, IÄºc tiáº:n, IÄºc IÄ'í, chuyá»fn Ä'á»i láº-ng láº½ hay á»« áº:t: lá»«ch sá»- diá»...n táº£ sáº½ cÄ³ Ä'á»Ş chiá»•u sÄçu, chiá»•u rá»™ng, sá»ng Ä'á»™ng, dá»i dÄ o hÆjn. ChÄ'ng ta Ä'ÄÉ gáºng Ä'em láºji Ä½ nghÄªa Ä'Ä-ch thá»±c, Ä'áº-t Ä'Äºng giÄj trá»« cá»Şa quan niá»tt lá»«ch sá»- vá»• biáº:n cá»' váº«n thÆ°á»ng hoáº-c Ä'Æ°á»£c quÄj chÄº trá»ng hoáº-c bá»« quÄj coi thÆ°á»ng váº-y.

TrÄªn Ä'Äçy IÄ trÄ-nh báºŞy táºÿt cáº£ lá»• lá»i IÄ m viá»tt cÄ¹ng ná»ng Ä½ tÆ°á»ng hÆ°á»ng dáº«n viá»tt xÄçy dá»±ng táº-p sÄjch nÄ y. KhÄ'ng cÄ³ ngÆ°á»i ghi chÄ©p con ngÆ°á»i váº«n mang sá»- tÄ-nh - nhÆ°ng ta khÄ'ng hiá»fu Ä'Æ°á»£c lá»«ch sá»- náº:u nÄ³ khÄ'ng xuáºÿt hiá»fn trÄªn trang giáºÿy. áºÿy tháº: mÄ cÄ³ biáº:t bao nhiÄªu khÄ³ khÄfn cho ngÆ°á»i thu xáº:p: giá»i háºjn sá»' IÆ°á»£ng tÄ i liá»tt cÄ²n láºji, kháº£ nÄfnng pháª phájn, tá»ng há»£p má»tt Ä'í liá»tt áºÿy, giá»i háºjn gáº-p pháº£i khi diá»...n Ä'áº:t thÄ nh lá»i...

NhÆ°ng ná»ng Ä'íá»•u Ä'Ä³ khÄ'ng pháº£i Ä'á»f ngÄfn má»™t giai Ä'óáºjn lá»«ch sá»- mang hÄ-nh thá»©c diá»...n táº£ IÄ táº-p sÄjch nÄ y. ChÄ'ng ta chá»%o táºjm dá»«ng láºji, chá»• ná»ng tá»ng há»£p khÄjç gáºŞn vá»i sá»± thá»±c cá»Şa quÄj khá»© hÆjn.

Lá»i phá»tt thÄªm:

Táº-p

